

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AZ 1. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

NÉMETH GYULA

OSZTÁLYTITKÁR

XXVI. KÖTET — 5. SZÁM.

MAGYAR SZÓNOKKÉPZÉS
A XVI. SZÁZADI
STRASSZBURGBAN

ÍRTA

ECKHARDT SÁNDOR

LEVELEZŐ TAG

FEOLVASTA AZ 1944. FEBRUÁR 7-I OSZTÁLYÜLÉSEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST

1 9 4 4

MAGYAR SZÓNOKKÉPZÉS A XVI. SZÁZADI STRASSZBURGBAN

Í R T A

ECKHARDT SÁNDOR
LEVELEZŐ TAG

FELOLVASTA AZ 1944. FEBRUÁR 7-I OSZTÁLYÜLÉSEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST
1 9 4 4

Kiadásra ajánlotta:

HORVÁTH JÁNOS r. t.
KERECSENYI DEZSŐ l. t.

A kiadásért felel: Németh Gyula ig. és r. t., osztálytitkár.

23218 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122 190, 326-066.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

1. A STRASSZBURGI AKADEMIA.

A régi magyarok külföldi iskoláztatásáról már sok adatot összeszedtek az irodalom és történelem bűvárai, de csak ritka esetben tudták részletesen is ábrázolni, hogyan és mit tanultak a külföldi főiskolákon, mi volt a céljuk, mikor erre vagy arra az egyetemre beiratkoztak?

Most egy sorozat egykorú kiadvány vonta magára figyelmemet, mely részletesen bevezet minket XVI. századvégi külföldjáró magyar nemesurak tanulmányaiba. A könyvek érdekessége abban áll, hogy a növendékek, köztük több magyar ifjú szónoklatait közli s egyúttal felvilágosítja az olvasót pontosan arról, hogy mikor, milyen körülmények között adták elő dolgozataikat.¹

A kiadványok mind a strasszburgi ú. n. „Academia” életének termékei. Ez az akadémia tulajdonképpen Sturm János, a híres pedagógus alapítása, ki három kis strasszburgi gimnáziumból olvasztotta össze ezt a főiskolát, s aztán rektort is adott neki. Betetőzésül szánta a nyolc alsó osztályhoz, melyből később tíz osztály alakult ki, minden évre elosztott tananyaggal: ehhez fűzte az öt évig tartó akadémiai tanfolyamot. A hatodik évtől a huszadikig foglalkoztatta tehát a növendékeket.

Sturm János iskolájának célja volt egyrészt a cicerói ékesszólást tökéletesen elsajátíttatni a növendékekkel, de egyúttal a humanista oktatást valláserkölcsi nevelésre is felhasználni. A valóságban azonban a „pietas” és a „sapientia” háttérbe szorult a formális nyelvi képzés mögött. A Sturm-féle iskola tulajdonképpen quintilianusi érte-

¹ Tudtommal Junius Melchior könyveit csak Szinnyi József említi könyvészetében Balassa Zsigmond és Révay Péter neve alatt. De az ő adatai is hiányosak.

lemben vett rétoriskola volt, állapítja meg a pedagógia története.

Sturm János abban azonban lényegesen eltért a közönséges kollégiumi neveléstől, hogy igen praktikus, gyakorlati módszereket vezetett be a tanulásba: nyilvános előadásokat, beszédgyakorlatokat, szónoki tornákat tartott, sőt játékokat és sportot is latinul üztek iskolájában.

1566-ban Miksa császár akadémiai rangra emelte az iskolát, és baccalaureatusi valamint magisteri avatójogot engedélyezett neki. Ebből az akadémiából alakult aztán, 1621-ben, a strassburgi egyetem.

Az iskolán természetesen a lutheránus szellem uralkodott, mint a városon. De végül is Sturm János, ki a város több más vezető emberével a Bucer-árnyalatú kálvinizmus-hoz hajlott, kénytelen volt lemondani az iskola vezetéséről, mikor 1589-ben a Bucer-pártiakat száműzték.²

Már Sturm rektorsága alatt tanított ékesszólást az akadémián a wittenbergi születésű Junius Menyhért, mert egyik művének ajánlását is mint ilyen írja alá, 1585-ben.³ 1589 decemberében is még csak mint az akadémia tanára szerepel egyik művének címlapján.⁴ A következő évben már az akadémia rektora: úgy látszik, őt emelték Sturm János örökébe, mint olyat, akinek az ortodoxiája nem volt gyanús.

Hogy Strassburgban már Junius előtt is jártak magyarok, annyi bizonyos. Így Ramusnak számos magyar kapcsolata volt, de még nem ismerjük eléggé őket. Másutt idéztem a Páduát is megjáró Polyáni Mátyást, ki 1577-ben strassburgi „fő és bölcs” emberekkel beszélgetett Magyarország sorsáról és közli az otthon levőkkel véleményüket, hogy Isten bűneikért sújtja a magyarokat, és ezek szerint addig a „törökön győzelem nem líszen, míg az Magyarokban tart.” Más adatokból tudjuk, hogy Polyáni Mátyás két évvel azelőtt, 1575-ben, még Páduá-

² L. Sturmról és iskolájáról Schwartz: Paedag. Lexikon.

³ Methodus eloquentiae comparandae. Argentorati, 1598. (Akad. Kt.)

⁴ Artis dicendi praecepta. Argentorati, 1589.

ban járt. Tanulni ment-e, vagy másért Strasszburgba, egyelőre nem tudjuk.⁵

Juniusról egyébként nem sokat tud az irodalmi világ, pedig művei igen népszerűek voltak a maguk idején. Neve alighanem Jungból vagy Jungerből van latinosítva. Jöcher lexikona szerint 1545-ben született és 1604-ben halt meg.

A strassburgi akadémia tehát már illusztris *multra* tekintett vissza, mikor rektorának, Junius Melchiornak az a gondolata támadt, hogy közzétégye növendékei szónoki műveit.

Ezeket a szónoki gyakorlatokat a növendékek nyilvános, meghívott előkelő közönség előtt adták elő. A meghívók dátumukkal együtt szintén szerepelnek a kiadványokban.

A gyakorlatok különböző természetűek voltak. A leggyakrabban Junius valami vitakérdést tűzött ki, s az egyes növendékek más és más értelemben válaszoltak: a vitakérdések között a középkor óta divatos preferencia-kérdések szerepelnek a leggyakrabban.

Pontosan a cicerói retorikai képzést szolgálta, hogy időnként eljátszották a nagy római rétor egyik-másik beszédét a megfelelő környezettel együtt: egyik ifjú vállalta a praetor, a másik a védő, mások a bírák stb. szerepét.

Köszönő-és üdvözlő beszédek is előfordultak, többek között olyan, amit magister-avatáskor mondott el az avatandók nevében valamelyik jelölt.

Egészen közelről érint bennünket végül az újévi beszédek szokása: ilyenkor is valamelyik kiváló növendék beszámolt az elmúlt esztendő eseményeiről és üdvözölte a pártfogó fejedelmeket és a városi tanácsot.

⁵ Polyáni levelét l. *Az Ismeretlen Balassi Bálint*, 15. l. Hogy Páduában járt l. Ernuszt Janka: *Die ung. Beziehungen des H. Blotius*. A gr. Klebelsberg K. Magyar Történetkut. Intézet Évkönyve X. évf. 32. l. Bucsay Mihály írja nekem, hogy készen áll egy tanulmánya Belényesi v. Szegedi Gergely strassburgi tanulóveiről (1542—45).

A Budapesten található Junius-féle kiadványok pontos listáját itt adom. Csak azokat sorolom fel, melyekben magyar munkatársakkal is találkozunk:

Orationum, quae Argentinensi in Academii, exercitii gratia scriptae et recitatae ab illustribus, generosis nobilibus et aliis: ad tractandum vero propositae fuerunt à Melchiore Junio Witenbergensi, Eloquentiae ibidem Professore. Pars II. Argentinae Per Lazarum Zetznerum MDXCIV. (1594); 446 lap. (Embléma: Minerva-fej. felirattal: Scientia Immutabilis.) (Egyet. kt. Kf. 943.)

Hozzákötvé a Pars Tertia: 1595; 452 lap (csonka).

Ugyanaz a cím. Pars Quinta. 1600; Hozzákötvé Pars Sexta: 1617; 480 lap. 321 lap (Egyet. Kt. Hf. 951). Ugyanaz a cím: Pars Prima. 1603; 560 lap. Hozzákötvé: Pars Secunda. 1594; (Egyet. Kt. Hf. 951). 444 lap.

Orationum quae Argentinensi in Academia, exercitii gratia scriptae et recitatae ab illustri. generos. Nobil. et aliis Ad tractandum vero propositae fuerunt à Melchiore Junio Witebergensi, Eloquentiae ibidem Professore, Secundus Tomus. Orationes ad Genus causae Demonstrativum pertinentes complectens. Cum Gratia et privilegio Caesariae Majestatis. Argentorati. Sumptibus Lazari Zetzneri Bibliop. M. DC. XI. (1611); 1460 lap és index. (Minerva fej u. a. a felirat, de barokk keretben.)

Junius Menyhért maga elmondja egyik könyvének előszavában, hogy mint Sturm János és Erythraeus Bálint tanítványa arra törekedett, hogy a főiskolán korszerűen tanítsa a retorikát. Ami annyit jelent, hogy tanításában nemcsak a nagy írók kommentálására szorítkozik, hanem mintegy kézen fogva vezeti be tanítványait a nagy írók utánzásába. Ezért külön tanította nekik az írás és külön az ékesszólás művészetét. Ő tehát mint Sturm tanítványa, a tanítványok ügyefogyottságának leküzdésére, az ékesszólás mintáinak tanulmányozásához szónoki gyakorlatokat kapcsolt. Ő adta meg a szónoklat alapvonalait, témáját, kezébe adta tanítványainak az odaillő historikusokat és oratorokat, de magát a tárgyalást, kifejtést, feldíszítést a növendékekre bízta. Ez a módszer igen hasznos eredménnyel járt: a növendékek nagy kedvvel végezték munkájukat.⁶

Junius Menyhért tanítási elveit és előadásainak

⁶ Orationum . . . Pars Prima. Argent. 1603. Praefatio.

anyagát két könyvben tette közzé. Az egyikben igen praktikus és élvezhető egyszerűséggel ismerteti a retorika tanulásának módszereit, sőt a stilisztikára is kiterjeszkedik: mindenütt nem annyira a retorika anyagán, mint inkább a tanítás módszerén van a hangsúly. Ez a *Methodus eloquentiae comparandae scholis rhetoricis tradita* (Argentinae 1598), mely az előszó szerint már 1585-ben elkészült, először foglalkozik a szónoklásra alkalmasság kérdésével, Cicero nyomán, majd elmondja, hogyan kell a compendiumokat tanulmányozni a nélkül, hogy az eredeti forrásokat, authorokat elhanyagolnók. A retorika művelőinek ajánlja: Aristoteles retorikáját, Cicero retorikai műveit, Quintilianust, Hermogenest, akit nem egy iskolán túlságosan elhanyagoltak. De mivel a szónoknak ismernie kell a „locus communis”-ok tudományát, ehhez sok mindent kell olvasnia: filozófiát, dialektikát, fizikát, politikát és a költöket. „A költők szavainak ugyanis különös fényük van, eleganciájuk, súlyosságuk, fenségük; a tényeket és dolgokat kitűnően fejtik ki, különösen csodálatosak az érzések felindításában; az emberekben az előnyöket különös szorgalommal figyelik meg; és végül tudós, éles, finom szentenciákkal élnek, melyeket ha egy beszédben kellően és a maguk helyén alkalmazunk, mint megannyi drágakő diszlenek.”

A filozófusokról és historikusokról külön szól: nem ajánlja a sztoikusokat, mert túlságosan szeretik a közvéleménytől eltérő szentenciákat, szavuk is száraz, homályos, de az epikureusokat sem, mert azok meg az erkölcsösségtől eltérő nézeteket tanítanak. Viszont előírja, hogy olvassák Plato Respublicáját, de csak módjával és kellő ítéllettel, mert ahogy ő írja le az államot, az inkább csak óhajítás, de a valóságban seholsem található. Ellenben ajánlatos szerinte Aristoteles politikáját olvasni, melyből mindenképen csak tanulhat a növendék. Xenofon és Plutarchos is hasznos olvasmány, de mindenkinek felett Cicero, akit fenntartás nélkül lehet ajánlani mindenkinek: annyira, „hogyan az egyetlen Cicero a latin nyelvben a leendő szónoknak és politikusnak elégséges lehet.”

Seneca bölcs szentenciái és az erény magasztalása miatt nem megvetendő olvasmány, de stílusa kerülendő.

A történetíróknál elsorolja az antik világ jól ismert auctorait, de az újkori történetíróknál nem mulasztja el megjegyezni, hogy az egyes nemzeteknek is megvan a maguk történetírása, így a magyaroké: Turotius, Bonfinius és Soiter! (Egy *Belli Pannonici per Pr. Fridericum Comitem Palatinum contra Solymannum* c. mű német szerzője.) A poéták közül Homerus, Euripides és Terentius viszi el a pálmát.

Mikor aztán arra felel, hogy hát milyen szerzőkkel kezdje a növendék az otthoni olvasást, ami feltétlenül szükséges, Cicerót, Terentiust és Caesart ajánlja, a görögök közül Isocratest és Demosthenest. Aristotelest Plato előtt kell olvasni.

A könyvben különben a legszélesebben az *imitatio* művészete van kifejtve, különféle módszereivel (átrendezés, rövidítés, kifejtés, fordítás stb.) Nemkülönben érdekes és jellemző, hogy mit ajánl Junius növendékeinek írásgyakorlati témának és módszernek. Az első fok, hogy a tanuló saját nyelvén fogalmazzon rövid mondatokat mindennapi dolgokról, amiket a templomban, iskolában, mezőn, asztalnál és másutt hall, s ezeket aztán latin nyelven próbálja átírni. A második fokon saját anyanyelvére átfordított cicerói és terentiusi helyeket fordítson vissza latinra. Harmadik fokon fordítsa Cicero leveleit vagy meséket saját anyanyelvére, aztán fordítsa vissza latinra. Ezt a módszert igen ajánlja. A negyedik fok a metaphrasis, vagyis görög szövegek latinra fordítása és megfordítva. (Ezt Cicero is nagyon dicséri.) Az ötödik fokon ajánlja, hogy poétákat kötetlen nyelvre írjunk át. A hatodik a locus communis kifejtése: helyeselni, cáfolni, ócsárolni. A hetedik a mitológiai és történeti anyag feldolgozása, különösen az utóbbié. Az ókori történészek bőven szolgáltatnak ilyen témákat. A nyolcadik fok az ellenmondás gyakorlása, pl. Verrest megvédeni, Catilina pártját fogni stb. A kilencedik a filozófusok tételeit magyarázni, kifejtteni, cáfolni; a leg-

alkalmasabbak erre az etikai és politikai témák; hasznosabbak is. És végül a legmagasabb fok a teológiai anyag: prófétákat, apostolokat, egyházatyákat magyarázni. Nem megvetendő a hamis, nevetséges és abszurd témák kifejtése sem, tréfa és gyakorlat kedvéért, mint pl. az igazságot ócsárolni, a részegséget dicsérni, s más efféle. Így dicsérte pl. Erasmus a bolondságot.

Kevésbé eleven Junius második kézikönyve. Itt inkább a hagyományos quintilianusi retorika elveit fejti ki *Artis dicendi praecepta secundum officii oratorii partes breviter ex Platone, Aristotele, Hermogene, Cicerone, Herenniano magistro, et Quintiliano congesta ac digesta* címen (Argentorati, 1589). A növendékek a kisformájú, 451 lapos kötetből kényelmesen megtanulhatták az anyaggyűjtés és szerkesztés elveit, de főleg a különféle figurák titkait, melyeknek alkalmazásával bizonyították szónoki készségüket.

Ez tehát az a disciplina, melyért Németországból, ritkán Franciaországból, de messze földről is: Litvániából, Pomerániából, Morvaországból, Lengyelországból Strasszburgba gyűltek a fiatal nemesifjak. De bizonyára már igen jó híre volt az iskolának a magasabb osztályokban nálunk is, mert nem egy magyar nemesúr szerepel Junius kiadványaiban.

2. RÉVAY PÉTER.

A legrégebb tanítványok között találjuk Révay Pétert, aki Junius köteteiben állandóan mint túróci gróf szerepel, a nagy Révay-család előkelő sarját. Házi papjának emlékbeszédéből tudjuk, hogy 1568. február 2-án született és 1622. június 4-én halt meg, így tehát húsz éves volt, mikor Strasszburgban az avatandó magisterek között említik.⁷

⁷ Hrabecius Rafael: Oratio funebris. 1622. Az avatás idejéről l. alább.

Fraknoi Vilmos külön tanulmányt szentelt Révay Péter apja és nagybátyja iskoláztatásának. (Akad. Ért. Tört.-tud. II.) Innen tudjuk, hogy az apa, Révay Mihály Bártfán kezdte Stöckel Lénárdnál, de aztán külföldre, Páduába került. Révay Pétert is apja már hat éves korában Bártfára küldte Faber (Schmidt v. Kovács?) Tamás keze alá; majd onnan Iglóra került Ursinus János mesterhez,⁸ aztán Bécsbe ment tanulni: „ad Patres”. (Csak nem a jezsuiták kezébe került a lutheránus család sarja? Volt egy Révay nyitrai püspök is.) Innen jut aztán Strassz- burgba Ferenc bátyjával együtt, mialatt lelki gondozásukat egy Papp János nevű lelkész vállalta.

Révay Péter első szereplése Junius Menyhért kiadványaiban 1588-ból, az utolsó 1590-ből való, ami összevág Hrabecius állításával, ki szerint összesen három évet töltött Strassz- burgban. Ő még hallhatta Sturm Jánost is prelegálni, mert 1588 végén már a felavatandó magisterjelöltek között szerepel, kiknek nevében a strassz- burgi születésű Sulzer Dávid kéri az avatást.⁹ Itt ezen az egy helyen említik az ő nevével együtt bátyját Ferencet is, aki aligha vett olyan komolyan részt a tanulásban mint Péter, mert tőle semmit sem találunk a Junius-féle szónoklatgyűjteményekben.

Az avatandók listájában Révay tanulótársai között főleg német birodalmi bárók és grófok szerepelnek, az osztrákokat többek közt egy Zinzendorff és egy Starhemberg képviseli, a lengyelek közül Kozminec urai: Sandivogius, Stanislaus és Joannes Jacobus ab Ostrorog valamint Stanislaus Luthomirski voltak társai a strassz- burgi padokon.

Ez alkalommal a rektor, Junius Menyhért elmondta, hogy a közmondás szerint „extra Academias vitam esse nullam”, vagyis a főiskolán kívül nincsen élet. Itt élese-

⁸ Ugyanez időben Telegdy János végrendeletében feleségének meghagyja, hogy fiait Bártfára küldje latint tanulni. A két Telegdy- testvér levelezését most készítem sajtó alá.

⁹ Orationum ... Secundus Tomus. 1611. 148 l., és Orationum Pars Prima. 1603. 556 l

dik az elme nemcsak az iskolai oktatásban, hanem a társakkal való beszélgetésekben is. A modor is csiszolódik és hasznos barátságok kötődnek, ámde Ezópus farkavesztett rókájának példájára hivatkozva — aki a többi rókának is ajánlotta: vágassák le a farkukat — óva inti az ifjakat attól, hogy rossz társakat válasszanak.

Révay Péter mindjárt az első szónoki tornán szerepel, mikor a rektor Livius elbeszélése alapján (Ab urbe cond. 40) azt adta fel a hallgatóknak, hogy védő-, illetve vádbeszédet tartsanak egy gyilkossági szándékkal gyanúsított történeti személy felett. Livius szerint ugyanis Fülöp macedóniai király két fia, Perseus és Demetrius összetűzött az uralkodás miatt és az ármányos Demetrius a könnyelmű beszédű Perseust bevádolta apja előtt, hogy életére tör. Révay Péteren, úgy látszik, fogott mesterének tanítása, aki éppen a nevetségés, de jó témák között emlegeti az ittasság dicséretét s a vádlott mellett mentségként részegségét hozza fel.¹⁰ Az ő magyar környezetében elég gyakoriak lehettek az ilyen esetek. Révay nem hiszi, hogy testvérgyilkos lehetett az, aki bevallja, hogy ittas állapotban volt. „Bevallotta ez jámborul, hogy a lovasviadal után bőven ivott és akkor mondott valamit, ami miatt a rosszindulatúaknál gyanúba keveredhetett: viszont szentül és állandóan tagadta, hogy cselszövényre gondolt volna.” Majd elmondja, hogy Cicero, Solon, Cato, a filozófusok, a rómaiak, a poéták, sőt a mai udvari szokás szerint is kell valamit engedni a fiatalságnak; különben is a bor élvezete nem kárhoztatandó. Következik a bor dicsérete, Bacchus jótékony hatása: „Bacchus felvidítja a lelket, nem ránt kardot, Bacchus elkergeti a gondokat, Bacchus az embereket emberiesekké teszi, s akik neki adják át magukat, míg másokat a fősვნყség gyötör, az irigység ösztökél, azok vidám és szabad elmével körben jártatva a poharakat, barátaiknak Crassus és Nestor korát és mit tudom én még mi mindent kívánnak.” Aki részeg, aki alig áll a lábán, akinek „három feje van” és mindent

¹⁰ Orationum ... Prima Pars. 1603; 38. 1.

mozogni, forogni és mindent duplán lát, hogy emelje kezét másra? Nem lehet tehát senkit részség, vagy egy-egy elejtett szó miatt vád alá helyezni.

A dologban az a komikus, hogy éppen egy lengyel, Kozminec ura, Ostrorogi János Jakab vállalta a borpárti Révay Péter cáfolatát...

Hasonló, de talán még érdekesebb szerepe volt Révay Péternek, mikor 1589 decemberében már mint magister vesz részt azon a nyilvános tárgyaláson, ahol Cicero egyik híres szereplését játszották el Junius Menyhért tanítványai: a vesztegetéssel vádolt Murena pörét adták elő.¹¹ Révay mint praetor elsőnek szólt a bírákhoz és röviden összefoglalta a vádat, majd átadta a szót a karintiai Grundner Kristóf bőrébe bujtatott Ciceronak, aki elszavalta a híres beszédet. Több interpellatio után aztán újra Révay Péter praetor vette át a szót és összefoglalta az eredményeket a bírák számára.

Cicero marad továbbra is, nyilván, az utánzandó minta, az álmodott tökéletesség. Így 1590 szeptemberében egy Rohrmann Gallus nevű erdélyi — nyilván szász — elmondja a negyedik Catilina-beszédet.¹² Ekkor Révay Péter nem szerepel. De a következő év januárjában már nagy dicsőítő beszédet mond magáról Ciceróról.¹³

Hosszas szerénykedések után, hogy ilyen merészen fog bele e témába, hiszen dicsérni Cicerót, annyi, mint baglyot vinni Athénbe, sast repülni, delfint úszni tanítani, elmondja életét, mely telve van csodás és jellemző anekdotákkal. Plutarchus nyomán tudja, hogy anyja Helvia fájdalom nélkül hozta világra, dajkája megjósolta, hogy Róma dicsősége lesz, gyermekségében feltűnt nagy eszével, társai királyuknak tették meg, mohón és sokat tanult.

Hazafiúi érdemei után Révay Péter mint szónokot jellemzi. Quintilianus nyomán állítja, hogy Ciceróban az

¹¹ *Orationum* ... Pars II, 1594; 248. l. és 269. l.

¹² *Orationum* ... Pars II, 416. l.

¹³ U o. 208. l.

ékesszólás minden ereje megvolt. Összeállítja, mi mindenről beszélt szónoki műveiben, egyenként jellemzi kiválóbb beszédeit, elsorolja remek „locus communis”-ait. Tanulság: ő legyen mindnyájunk fő tanulmánya, akit szeretettel kell olvasnunk. „Legyen tehát ő bennünk a szeretet buzgalma és heve”, mely nélkül nemcsak az ékesszólásban, de az életben sem lehet kiválót alkotni.”¹⁴

A továbbiakban érdekes bepillantást nyerünk a magyar ifjú egyéb tanulmányaiba. Mivel — mondja — Cicero is tanult dialektikát, mi is szorgalmaskodjunk s ne reméljük, hogy hírnévre teszünk szert, mielőtt beszélni meg nem tanulunk. Dialektika nélkül semmiféle dolognak genusát és speciesét nem tudjuk, sem azt meghatározva magyarázni, sem részekre osztani, sem az igazat és valótlant egymástól megkülönböztetni, sem az ellenkezőt felismerni, sem a kétértelműségeket egymástól elválasztani.

És necsak olvassunk rétorokat, mint Cicero — itt megkapjuk Cicero retorikai tanulmányainak táblázatát — hanem mintegy vérünkbe szívjuk fel lényegüket.

Tanuljuk megismerni a rétorok hibáit is, — itt Révay Cicero korának szónokait jellemzi, — mert nincs olyan rossz szónok, akiben valami dicséretreméltó ne volna és megfordítva. Mint Cicero, mi se hagyjunk egyetlen napot elmúlni, hogy akár írásban, akár beszédben vagy magyarázásban ne gyakoroljuk magunkat.

S ekkor maga Révay jelöli meg külföldi tanulmányainak végső célját: „Ami ha meglesz, a beszéd nagyfokú soványsága és disztelensége miatt majd nem teszünk olyan benyomást az egyházban, mintha nem tudnók azt sem, amit tanultunk és bírunk, nem leszünk szótlanok az udvarnál, hallgatók a bírói tanácsban, szótlanok a követésekben, csendesek a magánösszejövetelekben, hanem az ékesszólás irodalmi díszével magunknak és hozzátartozóinknak hasznára, hazánknak pedig védelmére és oltalmára leszünk: másrészt — hiszen az isteni Plato ezt

¹⁴ Id. h. 225. I.

a végső célt ismerte fel az ékesszólás fő céljának — Istennek kedves szolgálatot teszünk, akinek minden tetteinkről és szavunkról számot adni tartozunk.”¹⁵

Ime, előttünk rajzolódik a magyar közéleti főúr élet-célja: pap, bíró, követ, udvari ember, mindez lehet a magyar úr s ezért van szüksége az ékesszólás tanulmányozására, de tudását Isten szolgálatába kell állítania.

Cicero a XVI. századi közéleti magyar eszménye; romantikus tisztelettel bámulja államférfiúi és szónoki képességeit; ő a választott minta, ő hozzá igyekszik fel-emelkedni s a távoli ország szónoki székén az ő sikereiről ábrándozik. Mindez azonban a protestáns vallásosság áhítatába van merítve, miáltal Sturm János pedagógiai elképzelése pontosan tükröződik az ifjú magyar főúr gondolatvilágában.

A magyar humanista közfelfogás magas erkölcsiségét mutatja Révay Péternek egy másik beszéde is, ahol arról elmélkedik a kitűzött tétel alapján, hogy a négy sarkalatos erény közül melyik illik a legjobban a nemes emberhez.¹⁶ 1591 márciusában tartották a növendékek ezt a nyilvános szónoki harcot: mindegyik erényről egy-egy német báró szólt, végül egy ötödik valamennyit szükségesnek találta. Révay Péter a bevezető előadást tartotta, kifejtvén, hogy az erény gyakorlata elsősorban a nemes emberre kötelező.

Aristoteles etikájából indul ki: az erény az ország alapja. Nem a falak, a sok nép, a katonák ereje, az ágyúk tartják fenn az országot, hanem a nemesek tisztességre való törekvése (*honesti studium*). Mint a nap világítja

¹⁵ Quod si fiat, nunquam propter ieiunitatem atque inopiam orationis, illud ipsum quod et didicimus, et tenemus, ignorare videbimur, in Ecclesia multi, elingues in curia, taciti in iudiciis, infantes in legationibus, silentiarii in privatis congressibus sed facundia literata ornamento nobis ac nostris, praesidio munimentoque patriae erimus, et vero (quem eloquentiae finem praecipuum divinus ille Plato constituit) gratum Deo obsequium praestabimus, cui et actionum cunctarum, ita et dictorum reddere aliquando rationes nos oportebit. Pars II. 1594, 228. l.

¹⁶ 1594; Pars II. 113. l.

a csillagokat, úgy az előkelők is ragyognak a nép előtt, s mindenki a jóra igyekszik, ha van kit utánozzon. „Mert amely elveket az iskolákban a tisztségekről és erényekről kapunk, azokat nemcsak szorgalmasan meghallgatni kell, hanem azoknak, mint mondják, vérré kell válniok bennünk (*in succum, quod aiunt, sanguinemque convertenda sunt*). Nincs közünk azokhoz, kik bár nemes származásúak, oroszlánokat akarnak rókákkal összehozni és a bűnök táborába hajtának át, helyeslik a kegyetlenséget, s azt állítják, hogy a jószívűség, a nagylelkűség nem fér össze a nemesi elvekkel, mert a jók szerintük nem élhetnek soká. (Célzás a divatos machiavellizmusra.) A nemesnek virtusra kell törekednie. Amilyen a nap az égen, a szív az emberi testben, az imperator a hadseregben, a kormányos a hajón, a pásztor a nyájban, a családfő a házban, olyannak kell lenni a mások parancsolójának, vagyis a nemes embernek. Nincs nagyobb átok egy országra, mint ha fejedelmei és nemesei közmegvetésnek vannak kitéve. Ki remélhet jót attól, akit mintegy Isten helyezett magas polcára és mégis lealjasítja magát!

Az előkelő urak magasan állnak és így mintegy közszemlére vannak kitéve, mint a szemölcs az arcon, vagy mint a magas tornyok az égő várban. Vak nem vezethet világtalant, bukott bukottat és nem kérheti számon életét mástól az, aki maga nem tud számot adni a magáéról. Szép latin versek és Cicero jönnek az érvelés segítségére.

Végelemzésben az alacsony sorsúak sokszor jobban megérdemlik virtusukkal a dicséretet mint a nagyok. Aristoteles szerint is a nemességet azért tisztelik, mert a jobbat mindig a jobbtól várjuk, nem a nemzetség fényességétől, az ősök kódos képeitől, nem az ősök tetteitől, hanem mindenki a saját virtusától. A sztoikusok is azt tartják, hogy nem a nemzetség fénye, hanem csupán a tökéletes erény a nemesség alapja.

Révay azonban nemcsak saját osztályára gondol, hanem a fejedelemeire is: a gonosz uralkodók „bejönnek mint a róka, uralkodnak mint az oroszlánok és meghalnak mint a kutyák.”

Ebben a beszédben is éreznünk kell a magyar humanista közéleti erkölcs eszményét. Bizonyára sok kapzsi magyar főúr, a való élet körülményei közé helyezve, feudális jogai birtokában távol állott ettől a magas erkölcsi eszménytől, de tudomásul kell vennünk, hogy az ott lappangott számos fiában, míg ki nem fakadt termékenyen, itt is ott is, mint Révay Péter esetében is.

Még érdekesebben ütközik ki a magyar jelleg Révay beszédében egy másik vitaszónoklás alkalmával. 1590 júliusában tűzte ki Junius Menyhért azt a kérdést, hogy melyik szórakozás illik legjobban a nemesekhez? Egy osztrák gróf a mechanikát, egy másik a lovaglást, mások a dárdavetést, a birkózást, a versenyfutást, az ugrást, a halastavat, a muzsikát, a lengyel meg a társalgást és barátságot tartja a legnemesebb szórakozásnak.¹⁷

Révay Péter a vadászat mellett száll síkra, e régi magyar mulatság mellett, mely például kortársának, Balassi Bálintnak költeményeiben is annyi szép képet hagyott.

Itt már saját emlékeibe nyúlhatott a fiatal úr. A műfaj megköveteli persze az antik példákat is: a vadászat régibb mint a lovaglás, hisz a bűnbeesés után is élt már az ember az állatokkal. Az antik példák Chiron, Nestor, Theseus, Hippolytus, Cyrus, s nagy névre tett szert mint vadász Nagy Károly és I. (Madarász) Henrik, kiről egy disztichont is idéz (bizonyosan Juniustól kapta).

Mikor aztán az érzelemkeltés eszközeihez nyúl az alkalmi rétor, megerősödik a hangja. Milyen gyönyörűség a vadásznak az erdőben és sűrű átlátszatlan berkekben, melyeknek olyan finom illata van, hajnaltól estig kutyákkal és kézen hordott, csengőkkel megrakott sólymokkal kóborolni! Ott láthat az ember mindenféle vadat járni-kelni, sőt elejtett vaddal megrakodva térhet haza. Milyen kedves a madárcák édesded és mézes hangcskáján felüdülni! Milyen gyönyörűséges dolog a tarka virágú földeken és réteken át száguldani! Nézni, amint a

¹⁷ 1594; Pars II. 10. 1.

kutyák a nyulat szimatolják s ide-oda szaladgálnak okosan és fürgén, míg el nem érnek odújához.

A vadászat haszna, hogy a testet erősíti, az egészséget megőrzi, a hadi mesterségre előkészíti. Aki az agancsos jávor vagy a többi szarvas sebes futását, a nyúl gyors iramát követi, a róka cseleivel találkozik, a hiúz éleslátását felülmúlja, az tanul belőle.

Egyéb haszna, hogy a jobbágy földjét megvédi a kártevőktől, s ezzel szolgálunk a Justitiának. A Temperantiát gyakorolhatja a vadász azzal, hogy sok nélkülözést, böjtöt szenved, kökemény kenyeret eszik, hullott almával, vagy egyéb gyümölccsel is beéri, vizet iszik és szabad ég alatt hál, esőt, havat elvisel. A Fortitudo erényét pedig szüntelen gyakorolja. Vagy tán gyerekjáték, mikor a medve nyers torka morog feléje, vagy a párosodó szarvas elé kerül, a dühtől remegő farkas rohan rá, vagy nyársal kell a kant leszúrnia, mikor annak vérben és tűzben csillog a szeme? Kicsi a háborúban, aki nem volt vadász! Mint vadász, megszokta a hajnali felkelést, a csatában is szükséges futást és üldözést, megtanulta, mint kell a vadat meglőni, ledöfni mint az ellenséget...

Kevéssel azelőtt a humanista Polyáni Mátyás ugyanezt a nevelési programot vázolta, mikor éppen Strassburgból ezeket írta Sennyey Ferencnek:

„Higgye kegyelmed, hogy nem kicsin jelt ad afféle iffju, jövendőre való jó vitézség felől, aki vadászást, madarászást, halászsást örvendi. Sok afféle okosságok és bátorságok, gyorsaságok kellenek affélében lenni, az ki öreg vadra találkozik: mint azt kelljen meglesni, megcsellegni, lüni, ha reá futamik, arcul szembe menni vele, meg nem ijedni, fogni, vágni, gyakni: mind efféle aprólikok az nagy dologra is bátorejtják és örvendeztetik embernek szívét.”¹⁸

Míntha ugyanazokat a szavakat hallanók itt is, ott is. Magyar retorika ez, független Cicerótól és Sturm iskolájától. Magyar nevelési program hangzott el Révay

¹⁸ Eckhardt S.: Az ismeretlen Balassi Bálint, 15. l.

szájából a strasszburgi tanácsurak, a birodalmi német grófok és bárók előtt is.

Különben Révay szerint az ókor példái is bizonyítják, milyen hasznos ez a nevelés! Nagy Sándor és Mithridates is hét évig vadászott. Caesar szerint a régi germánok is gyakorolták ezt a nemes szenvedélyt.

Végül a szükség is magával hozza a vadászatot, mert ha a nemesek elhanyagolják, a parasztok és mások földjeik védelmére kergetik a vadat s vadászat ürügye alatt vadorzást üznek, vagy éppen a tisztartók ellen fordítják fegyverüket.

Itt megint a vadászó magyar úr beszél, aki jobbággyával áll szemben.

Nem kétség: a vadászat királyi és úri szenvedély volt mindenütt Európában, de ennyi bensőséggel és ennyi magyar színnel csak magyar szólhatott róla idegenben. Benne van Révay Péter előadásában a magyar erdők és rétek illata, akárcsak Balassi Bálint énekeiben.

Még egy nyilvános dispután vett részt Révay Péter a strasszburgi akadémián, mely 1591-ben meg is jelent neve és a dispután elnöklő Graseccius Pál neve alatt, de sajnos, jelenleg nem áll módunkban anyagával megismerkedni.¹⁹

Tudjuk, hogy Révay Péter később jelentékeny közéleti pályát futott be. Országos biztos, királyi tanácsos, királyi táblai bíró, majd koronaőr lett. Mint II. Mátyás kedves embere, bár lutheránus volt, mindenkor hű maradt a törvényes királyhoz, még Bocskay felkelése idején is. Különös hűséggel ragaszkodott a szent koronához; tanul-

¹⁹ A könyv megvan az Apponyi-könyvtárban (356), azonban most nem áll rendelkezésemre. Címe: Disputatio de Mutuo Materia. In inelyta Argentoratensium Academia exercitiū causa ... conscripta et praeside ... Paulo Graseccio defensa. Argentorati 1591. Az egyetemen megvitattott tézisek gyűjteményét kiadta a „fizika és logika” tanára, Hawenreuter Lajos: Theses ex praecipuis philosophiae partibus, in Academia Argentoratensi privatis disputationibus propositae et disputatae ... Argentor. Ant. Bertramus 1593. (Akad. kt. Isk. O. 63).

mányt is írt róla, s ez a műve számos kiadást ért el (De Sacra Corona). Halála előtt két évvel lemondott a korona-örösről, de a rendek nem fogadták el a lemondást, sőt nagy hálával emlékeztek meg érdemeiről. Mint történet-író is érdemes munkásságot fejtett ki.

Viszont kevésbé ismerik halála előtt írt latin nyelvű búcsúzó iratát, hol egész környezetéhez, de különösen fiához fordul és mély erkölcsi tartalommal telített elveket ad útravalóul az életre. Mind példás élete, mind pedig ez az irat mutatja, hogy komolyan vette azt a tanítást, melyet otthon és a főiskolán kapott. Vallásos meggyőződés és bölcs rezignáltság hangzik ki e paraenesisből, mely mint a retorikai nevelés ritka szép gyümölcse megérdemli, hogy kiemeljük az ismeretlenség homályából. Ismeretlenségben talán csak azért maradt, mert házi papja, Hrabecius Rafael halotti beszédéhez van függelék-képpen hozzábiggyesztve s elvész az alkalmi versek és szónoklatok tömkelegében.²⁰

Búcsúiratában Révay ismerteti családfáját, de mint afféle sztoikus humanista hozzáteszi, hogy még elsorolhatna egy sor „avust, abavust és atavust”, hiszen Sophocles is jót remél azoktól, akik jöktől születtek, de fia csak igyekezzék, hogy ne őseinek fényébe bizakodjék el és önmagáról megfelelően elfajuljon tőlük, mint a költő is mondta:

Non census nec clarum nomen Avorum
Sed probitas magnos, ingeniumque facit.

Az udvarnál alázatosan és szerényen viselkedjék. A tanácsban okos tanácsokat adjon, az új dolgokat kerülje (*novas res fugies*). Ajándékot ne fogadjon el, ne keresse itt a földön a jutalmat. „Gondolj arra, hogy semmiféle bűn ne legyen lelkiismeretében. Ez a fegyver, a legkeményebb fal minden veszélyben és bajodban. Legyen

²⁰ Hrabecius Raphael: Oratio funebris-e (1622) megtalálható az Egyetemi Könyvtárban. Kiderül belőle, hogy Révay Péter Holícson született és 1574-ben küldték szülei Bártfára tanulni.

szíved minden sorsra jól elkészülve, a türelem és a nagylelkűség (*patientiae et magnanimitatis*) pajzsával megerősítve. Tanulj Krisztustól szerénységet és tartsd meg lelked mérsékletét, s úgy nem szenvedsz sérelmeket. A legnagyobb erény ugyanis, ha megkímélted azt, akinek ártani is tudtál volna."

Ha összeveszett valakivel, teremtsen békét mielőbb és bocsásson meg. „Zárd be szemedet és füledet, ne lásák és hallják a hiú beszédet. A szemérmetlen beszéd és az erkölcstelen látvány megzavarja az észet és megrontja. Te magad pedig semmi aljast ne szólj, nehogy másokat is megsérts, magadnak is kárt okozzál. A hiú beszéd ugyanis a hiú lelkiismeretnek árulója. A nyelv a jellemet is elárulja, s amilyennek látszik a beszéd kívülről, olyannak bizonyul a lélek is belülről. Józan ítélet mellett nem lesz beszéded fölösleges. Mondd, ami tisztességes, és hasznos: ha valami vakmerő szót elejtettél, visszavonni nem lehet többé; tehát akkor beszélj, mikor szükségét és alkalmatosságát látod; hallgatni pedig, ahol beszélni kell, sok kárral jár."

A többi tanács is ehhez hasonló: bűneit vallja be, mert a bevallott bűn hamar gyógyul, a rejtett bűn pedig csak növekszik. Mondja meg, mit nem tud és közölje amit tud. Tisztelje a tudósabbakat és az életben jobbakat és adja meg mindenkinek a kijáró tiszteletet. Ha nyugodt akar lenni, mindenben: „*festina lente*". Platot kell követni, ki szerint az erényt nemcsak tanítani, hanem jó példával mutatni is kell.

S mintha az *Imitatio* hangulata fogta volna meg: „*O quam dulcis vita est quae Christum habet autorem*," kiált fel. Ő maga miért nem kéri, hogy az orvosok szabadítsák meg súlyos betegségétől és nyujtsák meg életét? „Mert az orvosok legjobbika, az égi van előtte; ő egyedül és nem más veszi majd el az ő betegségét, akkor és ahogyan az ő akaratának tetszik."

S akkor Pál fiát felszólítja, tanulja a nyelveket és a bibliát, menjen külföldre, ne tespedjen odahaza. „Mert külföldön az ifjúság sikerebben tesz előhaladást mint

otthon és sokan, akik otthon töltik életüket, megromlanak. Tudnod kell, hogy a lélek művelése minden erénynek tápláléka és a nyelvek tudása elsősorban díszíti a nemes lelkű embert." Ezért a könyvek kísérik egész életén át, mert Seneca is mondja, semmi sem gyümölcsözőbb, mint amit egész életén át művel az ember. Húsz évig járjon iskolába, aztán tanuljon fegyvert forgatni, — Révay Péter is résztvett a török hadjáratokban — hogy „Arte et Marte” szolgálja a hazát. (Balassi Bálint életírói, arcképfestői is ezt a szólást alkalmazták a vértanú költőre.) Magyarországon különösen illik tudni a katonamesterséget, hiszen a magyar a török, a legdühösebb ellenség torkában fekszik. Vallásához ragaszkodjék.

Azok a nemesek, akik sem tudásukkal, sem katonai bölcsességükkel nem tündökölnék, nem érdemlik meg, hogy nemeseknek hívassanak, hanem a föld haszontalan terhének. A leghitványabb dolog pedig a közéleti emberben és vezető férfiúban az üres kevélység és szemtelen hivalkodás. A főispáni ranggal is, melyet fia örököl, szintén nagy tisztesség jár, de ezt tartsa mindig szem előtt.

Feleségétől, Forgách Máriától, Forgách Imre leányától is elbúcsúzik Turóc grófja, mégpedig a régi magyar pátriárkális családi életre jellemző szavakkal: „Isten veled is, drága feleség, munkás és sorscsapásokkal sújtott életem társa, aki nekem négy fiút, kilenc leányt nehéz, de Istennek segítségével szerencsés szüléssel világra szültél.”

Ez a megható irat maga utal arra, milyen szoros kapcsolatot érzett Révay Péter a humanista műveltség és a keresztény erkölcsiség között. Az a követelése, melyet egyetlen megmaradt fiához, Pálhoz intéz, hogy egész életén át maradjon barátja a könyveknek s a hozzáfűzött magyarázat mutatja, hogy a strasszburgi iskola tanulságai mélyen meggyökereztek lelkében, s ráarakódtak az otthoni, bártfai és lőcsei iskolákon kapott vallásos-humanista nevelésre.

3. BALASSI ZSIGMOND.

Még egy érdekes résztvevője is volt ezeknek a szónoki csatáknak: Balassi Zsigmond, a költő Balassi Bálint unokaöccse. Apja András, Vágbeszterce ura, akkorában vívta elkeseredett csatáit Végles és Ujvár öröksége miatt a költővel, mikor fiát Strasszburgba küldte, hogy akadémiai műveltséget biztosítson neki.

Azokon a beszédeken kívül, melyeket Balassi Zsigmond Junius Menyhért iskoláján tartott, még egy érdekes emléke maradt ránk Balassi Zsigmond külföldi útjának. Ernyey József Divényben megtalálta Balassi Zsigmond emlékkönyvét, mely kötésén az 1589-es dátumot viseli, belül pedig tanára, Junius Menyhért és számos külföldi iskolatársa emléksorait őrizte meg keltezéssel együtt. A kötet jelenleg Divény birtokosának, gróf Zichy Istvánnak tulajdonában van.²¹

A bejegyzések alapján megállapíthatjuk, hogy a Balassi-fiú 1590-ben érkezett Strasszburgba. A legrégebb bejegyzés 1590. május 5-ről, a legutolsó 1591. augusztus 5-ről való. Tovább nem igen lehetett Zsigmond külföldön, mert apja ugyanazon év őszén halt meg és a fiúnak nehéz örökséget kellett átvennie, amihez hozzátartozott az unokabátyjával vívott per is, melyet Balassi Bálint ezután Zsigmond és öccse ellen folytat haláláig. 1593-ban újra német földön járt, újabb strasszburgi emléksorok tanúskodnak róla.

Maga a mester, Junius Menyhért is szerepel az emlékkönyvben egy aranymondással; aranyközépszeri tanít bejegyzésével a fiatal magyar úrnak (141. l.):

„Ut ad ignem, sic ad Rempubicam est accedendum: nec nimis prope, ne uramur: nec etiam longius, ne frigeamus.“ S alatta: „Illustri ac Generoso Domino D. Sigismundo Balassa de Gyarmath etc. Baronj obseruantiae

²¹ Az emléksorok igen kevés helyet foglalnak el a kötetben, úgyhogy Balassi Zsigmond később a lovak orvoslására vonatkozó tanácsokkal, receptekkel és ráolvasásokkal töltötte ki az üres lapoknak több mint felét.

ergo scribebat Melchior Junius Argentinensis Academiae Rector 20. Iuly 1591."

Tehát ne túlságosan közel a politikához, de viszont túlságosan távol se tartsa magát a fiatal főúr! Mert amúgy megég, emígy megfagy. Nagybátyja, János esetére célzott talán a strasszburgi rektor?

A többi emléksorok bejegyzőit jórészt megtaláljuk Junius szónoki gyűjteményeiben: ott szerepelnek hozzászólásaikkal, szónoki szerepvállalásukkal. Többnyire német grófok, bárók, nemesurak, de van köztük lengyel, sőt litván is. (Balassi Zsigmond később egy lengyel grófnőt vesz feleségül.) Egyik-másik hangsúlyozza, hogy a magyarok iránti különös szeretetből írja be nevét Zsigmond könyvébe. Az Erpach (Erlbach) grófi családdal különösebb kapcsolatba léphetett, mert nemcsak a fiatal grófok, hanem még a család asszonyai és leányai is beírták nevüket és emléksoraikat a könyvbe, tehát alighanem látogatást is tett náluk. Nem egy iskolatársa olasz, sőt francia maximumal is szerepel a könyvben, így Rapolstein Eberhardt ezt írja: „Spemque metumque inter: Vengence soubite (sic) est enemie de repos", Hannsz Jochann Freiherr von Zinzendorff pedig: „La vertu consiste en le force (?) et armes" (1590) (60. l.), míg Philippus Wolff von Fleckenstain, Dachstuhl ura rejtélyes iniciálékát ír be francia ajánlással: „H. N. D. W. Seugneur selon ta volonte". (51. l.) A kötet legutolsó bejegyzése olasz emléksorokból áll és a nemességet dicséri (171. l.):

„La nobiltà è quasi una chiara lampa, che manifesta et fa ueder l'opere buone et le male, et ci sprona alla virtu, cosi col timore d'infamia, come anchora con la speranza di laude."

Ezt Henningus Staffelt Megapolensis írta 1590 augusztusában Balassi Zsigmond emlékkönyvébe. Utána valaki még ezt a francia mondást biggyesztette: „Dieu guidera le reste."

Alább látni fogjuk, hogy Balassi Zsigmond tudott olaszul és mivel feljegyezték róla, hogy Franciaországban is járt, talán joggal feltehetjük, hogy ha nem is

ő írta hozzá a fenti mondatot, legalább is megértette jelentését.

Balassi Zsigmond is résztvett a nemes emberhez illő szórakozások vitájában, de ugyanakkor, amikor honfitársa a vadászatot választotta, ő a vitézi életnek adja a pálmát!²²

Balassi Zsigmond a kötelező antik példákkal hamar végez: az ő retorikája meggyőződésből és nem eruditióból ered. Azért csak a baleárokat hozza fel, kik gyerekkoruktól kezdve parittyával, bottal, harccal keresik kenyerüket. Aztán sietve áttér hazájára:

De patria saltem mea Ungaria aliquid dicam. Nihil in ea unquam videre me meminisse iucundus exercitationibus iis, quae contra Christiani nominis hostem communem Turcam suscipiuntur. Cum militiae primo dant nomen et auctorantur Illustres Generosi Nobiles, quam Deum immortalem, laeti sunt ac hilares: quam de praeda opima atque illustri spem minime fallacem: cogitationes animo laetas concipiunt? Quam crebris inter pocula maxime, sermonibus Huniade, Matthiae, Sandrabaei, Draculae, Usoncassani, aliorumque Ducum victoriae iactantur? Singulorum deinde nomina cum recensentur et lustratio habentur: ecquis non Argum sese stellatum hic esse optaret? De Aetolis hoc historici referunt: quod uno tantum calceati pede in bellum iverint: de Vasconibus, quod tecto capite, aut cum galea pugnare nefas duxerint; maiorum nostrorum quam ridicula fuerint arma, armamentaria adhuc nonnulla ostendunt. Nunc cero quam volupe est in lustratione videre hominem totum ferreum, galea fulgente et cristis decoris instructum: inductum lorica: sclopeculis, aut corazza, aut corsellato undique, ut conchis imbricis Iacobitae cinctum; instructum igniariis vomitibus: ab harpe, veruto, cestra, lanceis probe paratum? Arma porro cum inclamantur, et, aut velitatio instituenda: aut collato pede praelium ineundum: aut corona urbs vel arx aliqua petenda, quis hic excelso generosoque praeditus spiritu prae letitia non exiliret? Audiuntur tympana: taratantaris, tubis, buccinis omnia personant: mugit aether balistis mortariis, colubrinis, smeriliis, cannonibus. Equo hic lancea excutitur: perit ille copida aut cimitarra turcica: hic spata sesquimana cadit: halabarda ille ac bipenni ad orcum demittitur: latitans alius post praetenturas, aut getras, globo salutatur. Quid deinde? receptui cum canitur, victoribus laetis patent

²² Melchior Junius: *Orationum... Pars II*, 1594; 32. l. Az előljáró beszéd szerint a vitát 1590 decemberében rendezték.

omnia: hastis non ulnis holosericum militer metiuntur: numis aureis distentos loculos reportant: ducit hic captivum Thimarcum: ille Ianizerum in vinculis habet: Assapium hic tenet: ille Accangum ad servitutem abripit: praeda fiunt saepe Charippi, Sphabigiani, Soluphtani, Sensachi, Bassae.

Magyarul:

Csupán az én hazámról, Magyarországról mondok valamit. Nem emlékszem, hogy valaha ott gyönyörűsegebbet láttam volna, mint azokat a gyakorlatokat, melyekre a török a keresztény név közös ellensége ellen vállalkoznak. Minthogy az előkelő nemes urak a katonaságba szegődnek és állnak be, milyen vidámak, oh halhatatlan Isten, és jókedvűek, mikor a nagy és fényes zsákmánynak csak csalóka reménye is örvendetes gondolatokat támaszt lelkükben? Milyen sokszor, főleg serlegek között, emlegetik beszédjeikben Hunyadi, Mátyás, Sandra bég, Drakula, Uzonkasszán és más hadvezérek győzelmeit!²³

Mikor aztán mindegyikük nevét elsorolják és mustrát tartanak felettük, ki ne szeretne Argus lenni? (T. i. olyan szép a katonák szemléje.) Az aetoliakról mondják a történetírók, hogy csak egy lábukra húztak sarút, mikor a csatába mentek, a vaszkokról, hogy fedett fővel vagy sisakban harcolni bűnnek tartották, de hogy a mi őseinknek milyen nevetséges fegyvereik voltak, még ma is mutatja néhány fegyvertár (ahol t. i. még megőrizték a régi fegyvereket, mint Balassi András vágbesztercei várában). Most bezzeg milyen gyönyörűség a mustrán látni a talpig vasba öltözött embert. ragyogó sisakban, díszes forgóval, páncélban, puskával, vérttel, mellvérttel övezve, mint a Jakobiták rakják maguk körül kagylóikat; kezükben tűzokádó fegyverek, handzsár, lándzsa, cestra.²⁴ Mikor aztán fegyverre hínak és vagy csetepatéra vonulnak ki, vagy pedig kemény csatába, vagy a vár, illetve város megostromlásánál koszorúra nyílik a pálya,²⁵ ki ne szöknék fel az örömtől, ha kiváló és nemes lelke van? Hallatszanak a dobok, harsonáktól, trombitáktól, kürtöktől visszhangzik minden; bömböl a lég a halált hozó vetőgépektől, csatakigyóktól, szakálosoktól, ágyúktól. Itt lándzsával verekszenek, amaz kopjától, vagy török görbe kardtól vész: ez a hosszú kardtól hull el, amaz alabárdtól vagy kétélű fej-

²³ Uzun-Hasszán turkomán szultán, ki Mátyás királyhoz is küldött követeket, mikor II. Mohammed török szultán ellen szövetségeket keresett. L. Szekfű: Magyar Tört. II. 507.

²⁴ Bartal (A mo. latinság szótára) ismer egy *cestrum*: csontvésző szerszám szót.

²⁵ Humanista reminiscencia: a rómaiaknál az első katona, ki a falakra hágott, kapott ilyen koszorút.

szétől megy az Orcusba, más a sáncok, vagy a getra (?) mögé bújva golyóval kap üdvözetet. Mit mondjak még? Mikor takarodót fújnak, az örvendező győztesek előtt minden megnyílik: lándzsával, nem röffel mérik a katonák a selymet, aranypénzeztől duzzadó erszényeket cipelnek, emez Thimarcus foglyot vezet, amannak janicárja van bilincsekben, ez Assapiust tart fogva, amaz Accangust visz rabságba, zsákmányul esnek gyakran Charippok, Sphabiglanok, Soluphtanok, Szandzsákok, basák.

Hogy mennyire kell tartanunk mindezt, mutatja az is, hogy még ha meghal is az ember itt, magában a halálban is van valami élvezet és gyönyörűség. Julius Caesarról írják a történetírók, hogy mikor ebédnél szó került róla, melyik a legjobb halálnem, azt felelte, a hirtelen és váratlan. És ez az adomány főleg a katonáknak adatik meg. Ugyanis mielőtt ezt az életet a halállal felváltják, nem kinozza őket a kő, nem szomorítja a lomha köszvény, nem gyötri a forró láz, nem kinozzák az izzadások. Nincs szükségük arra, ami a Császárnak kell: a sok orvos járáskelése vesztetet okozta.²⁶ Ők hirtelen hálnak meg, nem valami sötét szobában mülnek ki, hanem a zöld erdőben vagy a nyájas mezőben, és nem a barátok és rokonok sóhajtásai, jajveszékelései, sírámai között, hanem a kürtök zajában, a dobok pergése, a lovak nyerítése között és nem egyedül hálnak meg, hanem sok katonapajtás társaságában. Sőt még, hogy minden örüljön, lándzsákra fektetve, dobszóval viszik a sírba. Így hát, ha a nemesembereknek valami mulatságot keresnek, azt a fegyverviselésben és harcban kell keresni, éspedig fiatal korban, hiszen a leghíresebb vezérek is szinte gyerekkorukban már táborban éltek: Hannibál és Sándor már tíz éves korukban katonáskodtak, s Afrikai Scipióról olvassuk, hogy már 17 éves korában jeles dolgokat mivelt: így korán és a gyenge kortól kezdve kell megtanulni azt, ami nem egynek vagy másnak, hanem sokaknak üdvére és védelmére tartozik."

Vajjon eszébe jutott volna-e Balassi Zsigmondnak, hogy a katonaélet dícséretéről szónokoljon messze idegenben, ha nem csengett volna fülében a „*Laus confinium*“, hol a végbeli katonaélet férfias szépségeiről zengett unokabátyja, a híres költő? A magyar katonaélet belső értékét, morális nagyságát Balassi Bálint fedezte fel az irodalom számára, bár egészen bizonyos, hogy a módszert, mellyel ezt az anyagot ódává gyúrta, ő is retorikaóráin tanulta. Zsigmond öccse azonban meg-

²⁶ Valami idézet volna ez a különben érthetetlen első személy?

maradt a latin nyelvű retorikai gyakorlatnál; igazi magyar költészetet csak ritka tehetségű és eredetiségre törekvő bátyja tudott és akart ebből a témából kicsiholni.

S mégis üdítően hat a sok pedáns elogium között ez a katonás szóáradat. A latinság nem éppen cicerói, hiszen Balassi Zsigmond az újkori katonamesterség szavait öltöztette római tógába. És mégis tele van színnel, élettel, élménnyel: a távolba került Balassi-sarj elvitte messze külföldre országa, fajtája, családja életének minden pátoszáat. Az a kép, melyet ez a nem tehetségtelennek látszó ifjú adott a magyar vitézi életéről, fel kellett lobbantsa hallgatósága szívét, mely amúgy is sokat foglalkozott a magyar eseményekkel, mint alább látni fogjuk.

Megdöböntő az is, amint Balassi Zsigmond, három évvel Esztergom ostroma előtt, mintegy megfesti azt a jelenetet, ahol költő bátyja később hősi halált halt: leírásából kiérezzük az ostrom mámorát, mely az ostromlót a török bástyára hajtotta: a trombitazengést, ágyúdörgést, golyózúgást, és — a gazdag zsákmány reményét...

Erősen korszerű ízt kapott ez a latinság a sok modern katonai műszótól, melyek között feltűnően sok az olaszos forma: *corazza*, *corsellato*, *smerillius*, *cimitarra* stb., de nagyon megkaphatta a cicerói nyelven elkényeztetett tanárok és hallgatók fülét a török szavak hosszú listája is, melyet Balassi Zsigmond nyilván a festői hatás kedvéért tett bele beszédébe.²⁷

²⁷ Itt adom Fekete Lajos barátom szíves magyarázatait Balassi Zsigmond latinositott török szavaihoz. Egyik-másik elferdítve került ki a német szedő keze alól:

Thimarcum: timáros, timárnak nevezett földbirtok javadal-mazottja; *janizerum*: janicsár; *assapium*: az azabnak nevezett fegy-vernem tagja; *accangum*: akindzsi, portyázó lovas (akín: portyázás, -dzsi: képző); *charippi*: garib, idegen (idegenekből rekrutált csapat); *sphabiglani*: téves olvasás szpahi oglani-ból, a. m. szpahi-fi, szpahi-újonc; *soluphtani*: téves olvasat talán a szilahtári-ból: fegyveres, udvari testőr; *sensachi*: szandzsákok, t. i. szandzsákbejek; *bassae*: basák.

Pontosan ugyanebben az eszmekörben mozog Zsigmondnak egy másik előadása, melyet 1591 júniusában tartott, mikor Junius Menyhért azt a kérdést tűzte ki megvitatásra, hogy a szabaddá lett nemesi birtokokat kiknek kell inkább adni: tudós, litterátus embereknek-e, vagy inkább katonáknak?

A német bárók közül egy sem foglalt állást nyíltan a katonák mellett, mindegyik a hivatali nemesség oldalán áll, vagy nem óhajtotta egyiknek sem pártját fogni. Balassi Zsigmond a régi magyar hagyományt követve lelkes tűzzel fejti ki, mennyivel különb ember a katona, mint a tudós és mennyivel többet áldoz az, mint emez. Tudjuk, a végeken is szokásban volt, hogy a magtalanul elhalt nemesemberek birtokait, melyek a törvény szerint a koronára szálltak, érdemes vitézek maguknak kérték ajándécul a királytól: Balassi Bálint egri szolgálata alatt folyamodott több vitéz társával egy ilyen birtokért. Unokaöccse számára tehát ez a kérdés sokkal életszerűbb volt, mint a német urak előtt. Ezt a beszédet is érdemesnek tartom itt teljes terjedelmében lefordítani:

„Még ha, Fenséges Herceg, Kegyelmes Uram — ez a megszólítás arra vall, hogy a nyilvános vitán jelen volt a főprotektor, a braunschweigi herceg is — cáfolni nem tudom és nem is akarom mindazt, amit barátom, a nemes gróf itt előadott, — előtte t. i. barátja, Fridericus Magnus erlbachi gróf a litterátus embernek adta a pálmát — sőt még mérközni sem tudok vele, mégis, hogy amit gondolok, nyíltan megmondjam: ezek nem olyan dolgoknak látszanak, hogy ezekből kellően ellásson egy várat az ember, mert az ilyesmit inkább a hadban, mint a könyvek-ből tanulja meg az ember. Ki az ugyanis, aki tagadni merné, hogy hajdan nagyon is más fegyverekkel éltek, mint amiket ma használunk, hogy más volt a légíó-hadsereg a rómaiaknál és más a falanx a macedónoknál: az alkalmazott gépek olyanok voltak, hogyha a mai időkben használná őket valaki, ujjal mutogatnának rá és ne-

²⁸ Pars II. 1594, 80. l.

vetnének rajta. Kérdem: mit érnének ma a kaszás quadri-
gák, a drepáni szekerek, mit a „testudo“-k, mit a fal-
törő kosok, mit a „sündisznók“, mit a „musculus“-ok,
mit a mozgó tornyok, mit a „centumculus“-ok, a „tol-
leno“-k, mit a „plumbata“-k akár „tribolata“-k, akár
„mamillata“-k, mikor pisztolyokat, muskétákat, mozsá-
rakat, csatakigyókat, ágyúkat, bombavetőket, nagy ost-
romgépeket alkalmaznak?

És soha az irodalom segítségével hadvezér tevéke-
nyebbé, sem Caesar szerencsésebbé nem lett volna, ha
mint gyermek a polgárháborúban Marius közeli táborá-
ban nem forgolódhatott volna; Lucullus sem arathatott
volna nagy dicséretet, ha mint ifjú, Sullának a marsok
ellen viselt háborújában nem segített volna, sem pedig
mások, kiket imént említettek, nem lettek volna híresekké
a háborúban, ha gyermekkoruk nevelésétől kezdve kato-
nának menve, nem inkább tapasztalatból, mint idegen
elvek alapján akarták volna a katonai tudományt elsajá-
títani. És ismert dolog a költőnek az a helye (Horatius,
Carm. III. 2):

Angustam amici pauperiem pati
Robustus acri militia puer
Condiscat, et Parthos feroces
Vexet eques metuendus hasta
Vitamque sub dio et trepidis agat
In rebus.

És nem tudom, vajjon azok a hadicselek, melyekről
azt mondják, belőlük áll jórészt a hadi művészet, inkább
diszére mint kényelmére vannak-e a vezéreknek, miért
is Lysander véleménye nem mindenkinek tetszik, aki
azt állította, hogy rókabőrt kell ott felvenni, ahol az
oroszláné nem használ, sőt vannak a bölcsek között, kik
kijelentik, hogy férfiakhoz az illik, ha nyíltan és szem-
től-szembe (*aperto Marte*) támadjuk meg az ellenséget,
míg ellenben az asszonyok dolga cselvetéssel és ravasz-
sággal megrohanni azt. Legyen meg a helye ennek is
annak is, kiről most beszéltünk, ám ki az, aki ne látná,

hogy a literátusok, ha a hadi mesterségben járatosokkal összevetjük őket, alig jutnának feljebb az ötödik osztálynál? Ha azokat, akik nagy nehézségekkel küszködnek és nagyobb fáradságot szenvednek, többre kell tenni azoknál, akik mintegy rózsák és violák között ülnek, ki ne tenné előbbre a katonát a tudósnál? Ül ez az ő könyvtárában tétlenül, párnákat rak maga alá, semmiféle kellemetlenséget nem érez, legfeljebb csak katarusok, vagy gyulladások kínozzák, vagy a csipa bántja, de kénytelen virrasztásai alatt azért láthatólag minden jól megy körülötte: arról panaszkodik, hogy amaz valami cédrustáblák közé kötésre méltót alkotott, vagy hogy fél a tőkehaltól, utálja a tömjént, vagy hogy kénytelen a fekete hústól tartózkodni (?).

Hát a katona? mint az áldozatot viszik a táborba és szinte zsoldosa a halálnak; a szabad ég alatt hál szegény és mégis elégedetten a puszta gyepen: hideget, forróságot, szeleket, esőt tűrni kénytelen, sokszor érzi vacogni fogát, gyomrával mindenféle megpróbáltatásokat áll ki, úgy, hogy nehezen lehet őt rossz *ἀνυπακοία*-sal mollitiesnek nevezni.²⁹

Ha a tisztségekben és jutalmakban azokat kell első-sorban részesíteni, akiknek munkáját semmikép nem nélkülözhetjük, ki tagadná meg, hogy a katonák pártjára álljon? Nem, fenséges Herceg, kegyelmes Uram, nem magas tornyokon, nem széles szántóföldeken, hanem az erős katonák kezén és derekuk erősségén alapul az államok üdve. És nem válaszolt rosszul az a spártai, akit kérdeztek, Spártának miért nincsenek falai? hogy nem fával és kövel, hanem a lakosok vitézségével és erejével kell védeni a városokat. És bizony, ha Themistokles szalamiszi győzelme meg nem védte volna a görögök ügyeit,

²⁹ Szójáték: militiae; mollities. Ideirom latinul is ezt a pas-sust 82. l.: Quid miles? veluti victima in hostem ducitur, et mortis dere stipendiarius est; sub dio miser cespite contentus nudo iacet: frigus, aestum, ventos, imbres perferre cogitur, dentire dentes saepe sentit: ventris aerumnas varias experitur ut haud dictus ille male *ἀνυπακοία* à mollitie videtur.

Solonnak bölcsesége nem sokat ért volna; sem Lykurgos törvényei, ha Pausanias, Lysander és mások rendkívüli ereje hiányzott volna; avagy ha a Scipiók, Fabiusok, Marcellusok és mások hadi dicsőségükről híres emberek nem lettek volna, Róma hatalmának akkora csúcára és tetejére sohasem jutott volna. Ha azok, akik többet és nagyobbat visznek véghez, előbbre teendők, ki ne inkább a katonának mint a literátusnak vetné be — mint mondják — a fehér kavicsot? (Ki ne szavazna rá?) A betegeknek használnak azok, akik gyógyítanak, de keveseknek használnak: támogatják jogaikban klienseiket azok, akik védőbeszédet mondanak, de keveseket támogatnak: a jámbor katona, mint a német nevük mutatja,³⁰ nem egyé vagy másé, hanem az egész ország és nemzet szolgája. Hogy mások biztonságban élvezzék javaikat, ő elhagyja a sajátját: hogy mások feleségei és gyermekei megmenekedjenek, nem habozik elhagyni a magáét; hogy mások életüket tovább megtartsák, ő könnyedén elveti a magáét; hogy mások az igaz valláshoz vezettetessenek, ő egyáltalán nem átalja, hogy távol légyen hazájától. Ki annyira vendég vagy idegen a történelemben, hogy ne tudná, hogy a legtöbb országban és birodalomban katonai mesterségben járatos emberek terjesztették el a vallást, amit a tudósok semmiképen sem tudtak tovább terjeszteni? Ki kényszerítette a magyarokat Krisztus nevének elfogadására? Nagy Károly. Ki bírta rá a dánokat az ő igéinek elfogadására? Ottó császár. Ki készítette a frizeket a keresztény hit vallására? Martell Károly. Ki vezette el a pomeránokat az ősi babonától? III. Boleszláv lengyel király. Ki kényszerítette a poroszokat, hogy az égi tudományokat elfogadják? IV. Boleszláv. Miért indítottak volt hajdan annyi hadjáratot Afrikába? Hogy az igaz vallás elterjedjen. És a mi mostani századunkban nem ugyanezen okból viselnek mindennapos és nehéz háborúkat?

Mit mondjak most még én a fegyelem komolyságáról

³⁰ Célzás a „landsknecht” szóra.

és a vétségek büntetéséről? A közmondás tartja, hogy a háborúban kétszer hibázni nem szabad. Én pedig azt tartom, hogy egyszer sem szabad hibázni; főleg ha a katona hivatását tekintjük. Ha a jog és törvény emberei megbotlanak, és a kliens elveszti az ügyét, a bíró járatlanságának, vagy más dolgoknak tulajdonítja a hibát. Ha az orvosok vétkeznek, a betegek mértékletlenségével, a baljós csillagokkal, a baj elhanyagolt kezdetével védekeznek. Megvan nekik a közhelyük, amivel mentegőznek:

Non est in Medico semper relevetur ut aeger,
Interdum docta plus valet arte malum.³¹

Tévedését pedig gyorsan elfedi és elrejtí a föld, az örökösök halála és bőkezűsége következik rá. A táborban ha valami hiba történik, az nem történik ilyen büntetlenül. Gyorsan ott vannak a kalodák, készítik a kötelet és kardokat; kinyúlnak a katonák láncsái; ott vannak a gyalázattal és infámiával történő elbocsátások; vannak más elintéзések is. Tehát én úgy találom, hogy a birtokadományozásban a katonának kell jól járnia, mivel különösen életmódján kívül még sok mindent kell tekintetbe venni, ami mellette szól: a nemzetség régisége, mely vitézése és a hősieen véghez vittek miatt mindenki előtt ismeretes, apjának még friss emlékezete, ő maga az élet minden vonatkozásában feddhetetlen, fáradhatatlan a munkában, a veszélyben éber, a gyakorlatban jártas, adott esetben szerencsés: a literátus ember pedig háborút nem látott soha, hacsak libák lenyakazásában nem hősködött. De maguk az idők is eléggé bőven megmutatják, mint kell az ilyen dologban határozni. Dixi."

Balassi Zsigmond beszédében természetesen megkapta a maga helyét a retorika exemplum-kultusza: azért kell Caesart, Sullát, Mariust emlegetni. De kétségtelen, hogy ennyi korszerűséggel egyik résztvevő sem fogalmazta meg mondanivalóját: itt az ó- és újkor szoros vonatkozásba kerülnek, sőt az ókor húzza a rövidebbet: Balassi

³¹ Ovidius.

Zsigmond egy kis „querelle des anciens et des modernes”-t szabadít rá Junius Menyhért iskolájára.

Honnan veszi hozzá az erkölcsi bátorságot? Magyar környezete szelleméből. A magyar végeken nem volt vitás, hogy a nemzetet és az országot a katona tartja fenn. Másutt idéztem azt a megható okiratot, ahol az egri vitézi nép kijelenti a királyi kamarának, hogy a kamarás urak ő kegyelmeinél nyilvánvaló dolog, „hogya az mi hazánkknak oltalma Isten után az jámbor, hű, és igaz szolgáló embernek vére hullásával, tagja szakadásával, kárvallásával szokott megtartatni.” Ezt az igazságot nem szónoki iskolában, Ciceroból tanulták az egriek, kialakult vélemény volt a végeken. Balassi Zsigmond, ki a határszéli Nógrád megye főispánjának fia volt és akinek apja, két nagybátyja a török elleni harcokban töltötte életét, tapasztalatból tudta, amit az egriek ilyen határozott formában fogalmaztak meg.

De én a költő-rokon énekét is kihallom a fiatal szónok hangjából. Balassa Zsiga, mint apja feljegyzéséből tudjuk, 1572-ben született — Rueber János kassai kapitány volt a keresztapja — tehát 18—19 éves volt, mikor apja Strasszburgba küldte tanulni. Ez az a kor, amidőn az ifjú lélek a legfogékonyabb az idealizmusra, mikor még a vitézi kedv is a legtisztább áldozatossággal feszíti az izmokat. S honnan kaphatta meg a fiatal főúr a vitézség nemes sztoikus szépségére vonatkozó gondolatait tisztább formában, mint a Végek dicséretében, melyet akkor már mindenütt énekelhettek. Hasonlítsuk össze a fiatalember mindkét beszédének gondolatmenetét a híres szakaszokkal:

Jó szerecsen lovak,
Alattok ugrálnak,
Hogyha trombita riad:
Köztök ki strázsát áll,
Ki lováról leszáll,
Nyugszik reggel, hol virrad.
Midőn éjten éjjel
Csataviseléssel
Mindenik lankadt s fáradt.

Az jó hírért, névért,
S a szép tisztességért,
Ők mindent hátrahagynak...

De különösen ihlette Zsigmondot az a hely, ahol a költő szembe állítja a mindent nélkülöző katonák életét a sétálópalotájukon (ambulatorium) járkáló szerzetesekével, iskolákban tanuló és asztalok mellett mulató polgárokéval:

Az nagy széles mező,
Az szép liget s erdő
Sétáló palotájok;
Az utaknak lese
Kemény harcok helye
Tanuló oskolájok;
Csatán való éhség,
Szomjúság, nagy hévség,
S fáradság: mulatások.

Mindkettő a katona mindent odadobó áldozatkész-ségét emeli ki a közönséges ember kényelmes életével szemben: Balassi Zsigmond költő bátyja iskolájában tanulata meg, hogyan kell ezeket a témákat megszólaltatni, a katonaélet pátoszát a retorika eszközeivel mások előtt éreztetni.

Végül a magyar nemes veleszületett konzervativizmusát tükrözi Balassi Zsigmond harmadik értekezése, melyet 1590 decemberében mondott el, midőn Junius Menyhért azt a fogas kérdést tűzte hallgatói elé, vajjon a törvényeket és intézményeket ajánlatos-e módosítani?³² A kranschburgi Meifisch János Jeremiás a reform mellett szólal fel; Theus Henrik von Hagen enyhe változtatásokat tart szükségesnek. Balassi Zsigmondot ez a kérdés érezhetően kevésbé izgatta, mint mikor a magyar katonaélet szépségeit ismertette idegen hallgatósága előtt.

Álláspontja józan és világos: a törvényeknek mindaddig van értelmük és jelentőségük, míg megtartják és megtarthatják őket, ha elévültek, módosítani kell őket;

³² Pars II. 1594; 337. l.

ellenben csak felfordulásra, zavarokra vezet, ha nyakra-főre változtatnak rajtuk. Plato radikalizmusa, Aristoteles etikus mélysége és Plutarchus eklekticizmusa vezeti itt okoskodásaiban: ő rájuk hivatkozik, mint tekintélyeire, ami persze nem jelenti azt, hogy mindegyiküket eredetiben olvasta, hiszen ugyanezeket a tekintélyeket kapta meg, ha tanaik lényegével valamelyik humanista enciklopédiában megismerkedett, vagy ha Cicero politikai tanait reprodukálta.

Mint fiatalember először szerénykedik: neki az ilyen kérdéshez mint mondják, csak rácson keresztül illenék beszélnie.

Az alaptétel, hogy a törvények alapja a szükségesség és a hasznosság. Cicero is ezt mondja. Mint az iskolás gyermekeknek előírják a betűket, hogy azokhoz szabják saját írásukat, úgy a törvények a helyes és tisztas életet élni kívánó emberek számára adtak normát.

Erre Plato Respublikáját idézi, mert Plato bírálja a maradiakat s magyarázza, hogy minden időben más és más a tévelygés, a bűn s ezért a változtatás szükséges és dicséretes dolog. De ebben nem a járatlan nép az illetékes, mert az nem törődik a közjával, s nincs arra hatalma, hogy másokat ilyesmire kényszerítsen, hanem a fejedelmek, a szenátorok, az ország vezető urai, kikben megvan a bölcsesség és tudás.

Plutarchus és Aristoteles alapján állítja, hogy a törvényeket három okból tartja jóknak: az isteni és természeti törvények, a közjó és az alattvalók jólétének szempontjából. Az alap az isteni és természeti jog, a közjó meg a cél s ha a törvények nem felelnek meg a közjónak, ha haszontalanok és gyümölcstelenek, meg kell őket változtatni. De mint az orvos is mindig tekintetbe veszi a beteg szokásait és természetét, mert különben hamar benépesítené a temetőt, úgy az országok is tönkre mennének, ha merészen új törvényeket hoznának és a régieket eltörölnék.

Minden törvényre nézve különben az a fontos, hogy meg is tartsák előírásait, mert különben csak haszontalan

dolog, mint hüvelyben a kard, dobozban a gyógyszer. „És ha a fejedelmek és magistratusok hatalma törvényen felül állónak, szabadnak és kötetlennek látszik is, mégis, ha jótetteiknek és dicsérőiknek példáit tekintjük, azt találjuk, hogy alattvalóik könnyebben engedelmeskednek nekik, és az uralkodásban tovább maradtak meg és szerencsésebbek voltak, ha nem haboztak a törvényeknek magukat alávetni.”

Nem nehéz még ezen a humanista rétori gyakorlaton keresztül is a XVI. századi magyar főúri politikai humanizmus szellemét kiolvasni, mely törvénytiszteletet követel és mérsékelt alkotmánymódosítást tűr csak meg, miközben a Bécsben székelő királlyal szemben hangoztatja saját országa törvényeit, melyeknek semmibe vevése sértette érdekeit, mikor az idegenek betelepítéséről és a kapitányságok elidegenítéséről tárgyalt az országgyűlés.

Persze a magyar országgyűlés messze volt Plato és Cicero respublicájától! De ezek a rétori gyakorlatok is hagytak bizonyos római szellemet az ifjakban, aminek később hasznát vették a közéletben, így pl. Balassi Zsigmond akkor, midőn 1609-ben a magyar országgyűlés Sziléziába küldi követnek. Egyébként persze a Balassi-átok hajszolta őt is: mikor apja 1591 novemberében meghal, hazanyargal Strasszburgból, hogy folytassa póreit Balassi Bálinttal és Ferencsel Liptóújvár birtokáért. Balassi Bálint ellene is ír egy magyar nyelvű emlékiratot. Mikor Bálint halála után végre elnyeri a várat hűgaitól, Sándorfy Miklósnak adja el. Később erőszakos öccsével, Imrével viaskodik, míg 1623-ban be nem húnyja szemét. Feljegyezték róla, hogy Francia- és Olaszországot is bejárta.³³

³³ Horányi: Nova Memoria; Eckhardt S.: Az ismeretlen Balassi Bálint.

4. EPERJESSY JÁNOS MENYHÉRT.

Még egy érdekes magyar növendéke volt Junius Menyhértnek, aki jelentős nyomot hagyott mintaszónoklatainak gyűjteményében. Eperjessy János Menyhértnek (Joannes Melcerus Eperieszy) hívták, de semmi közelebbit nem tudunk róla, nem szerepel semmiféle magyar genealógiai vagy bibliográfiai munkában. Tanárja írja róla, hogy nemes ember, márpedig több nemes Eperjessy-család volt ez időben Magyarországon. Legelőször 1595-ben lép fel, tehát négy évvel azután, hogy Révay Péter és Balassi Zsigmond eltávozott Strasszburgból. Abban az előadássorozatotban vett részt, amelyet Junius Menyhért a legjobb államkormányzásról rendezett „stílusgyakorlat céljából.”³⁴ Mindegyik résztvevőnek valamelyik görög bölcs alapján kellett kifejtenie nézeteit. Elsőnek egy lengyel, Lescinius Rafael, Lessno és Goluchow ura elméltette általában a polgári társadalom hasznáról Plutarchus alapján, kifejtve, hogy az ember társas lény, másodiknak Bronienus Sebestyén, szintén lengyel nemes, Solont vette kiindulásul. Ezek után került sor Eperjessyre, aki Biasnak egy szentenciáját vette alapul, de mint ő is megvallja, Plutarchusban olvasta.

Bias elve az, hogy a legjobb király az, aki a hazai törvényeknek engedelmeskedik. Az igazi tyrannus a törvény, azt még a fejedelemnek is tisztelnie és félnie kell! Sokan mondják, a fejedelem az Isten képe, őt nem köti a törvény. Pedig az ő hatalma is a törvénytől függ. Platoval szólva a törvény felé kell törni mindenkinek, mint cél felé. Agesilausnak is ebben volt erénye Xenofon szerint. Trajanus, az eszményi uralkodó mondta a praetoriumban: vedd e kardot, s ha jól kormányzok, érettem, ha nem, ellenem nyújtsd ki. „Oh, milyen jeles, királyi

³⁴ Orationum ... Secundus Tomus 426. 1.

és hősi szavak ezek! Oh, aranyidők, mikor ilyenek ültek a kormányon!" Eszébe jut a költő:

Imperium: cum Rex quod jubet ipse fuit,

és a közmondás: „Lex viva Rex.”

A törvényeknek pedig a haza szokásaihoz kell illeszkedniök, mint ahogy a gyógyszer is a beteg természetéhez kell szabni. Az állam sértetlensége a törvényekben rejlik: nélküle lázadás, háború, mindenféle baj keletkezik.

A törvények pedig akkor érnek valamit, ha engedelmeskednek nekik. Véssék fába, kőbe, viaszba, mind nem ér semmit, ha nem élnek vele. Ezért a spártaiak nem voltak „nomothétá”-k, hanem „nomophilaká”-k, vagyis nem törvénytevők, hanem törvénytisztelők és „harmosynos”-ok, az athéniek *νομοφύλακ*-k a rómaiak „censor”ok, az életmód ellenőrzoi, a törvény őrei. Majd Justinianusból egy hosszú görög idézetet ad Eperjessy és Anacharsis bölcs megjegyzését hozza fel, ki Solonnak mondotta: nevetséges dolog az emberek gonoszságát és mohóságát törvényekkel fékezni, hiszen ezek olyanok mint a pókháló, min a kis legyek fennakadnak, a nagyok meg elszakítják.

A kismemes Eperjessyben a protestáns humanizmus demokratikus szelleme úgy látszik nagyobb mértékben volt meg, mint Balassiban vagy Révayban, mert aztán kikel kora állapotai ellen: „Ma is a *privilegiumok* inkább *pravilegiumoknak* lennének nevezhetők, és az úgynevezett dispensatiok az igazság elfojtásával egyenlők, a törvény ügyes és leleményes értelmezései pedig az állam halálos betegsége (*rerum publicarum pestes fiunt*). A büntetlenség minden baj szülője.

Megint aztán a magyar patriarkális szemléletet érezzük, mikor kikel az asszonyuralom, a gynekokratia ellen. Az asszony dolga a házat rendben tartani, nem uralkodni. Erényével, szorgalmával, serénységével munkálkodjék együtt férjével; ha ez hanyag, kicsapongó, költelező, gonosz, az asszony is elromlik. A perzsák dorbézolásaihoz csak énekesnőket és más efféléket engedtek,

egyébként minden lakomájuknál ott ültek a tisztcsaládanyák, akiknek erkölcsére igen ügyeltek. Végül is, mint közben is többször, visszatér Bias elvéhez: a király legjobban teszi, ha a hazai törvényeket tiszteletben tartja.

Ennél a retorikai gyakorlatnál, hol a szónok magyarsága kevésbé ütközik ki a mondanivalóból, jóval érdekesebb és nagyobb hatású volt Eperjessy János Menyhértnek egy másik szereplése. 1596 januárjában Junius Menyhért vele tartotta meg a városi tanács és a főprotektorok jelenlétében a szokásos újévi beszédet, melybe aztán az ifjú Magyarország sorsának egész szörnyűségét belesírta.

Nem először szerepelt Magyarország ezekben az újévi beszédekben. Már 1589-ben egy strasszburgi növendék, Marcus Florus (Blum?) végigjártatta szemét Európán és mikor Magyarországhoz ért, így foglalta össze a helyzetet: „Magyarországra tetszik fordítani szemünket? Kínosza és sanyargatja őt a török napról-napra: úgy, hogy erejét és hatalmát alig-alig tudják fenntartani a keresztény seregek.”³⁵

Mikor aztán most Junius végre magyar embert szemelt ki az újévi beszéd megtartására, bizonyára az volt a szándéka, hogy így irányítsa hallgatói figyelmét arra a tragikus témára, amit Magyarország helyzete nyújtott egy szónoklat számára. Maga a professzor bevezető beszédében utal arra, hogy rég bevett szokás szerint vissza kell tekinteni az elmúlt esztendőre, mikor is különféle betegségek, pártoskodás, mérszárlás, lázadások, háborúk pusztították az emberiséget és más hasonló vész fenyegeti az eljövendő évben is. Különösképen utal arra, hogy hálát kell adnunk a győzelmekért, amiket a törökön arattak a keresztény hadak és hogy egy magyar nemes, Eperjessy János Menyhért másnap nyolc órákor fog mindezekről beszélni. Reméli, hogy a hallgatóság komolyan fogja meghallgatni, hiszen nem jelentéktelen tárgyat, helyet, időt és embert választott ki: „mert olyan

³⁵ U. o. 95. l.

ember ő, hogy mindenkinek kedves lehet rendkívüli jámborságáért, kitűnő elméjéért, buzgó tanulni vágyásáért, kiváló tudásáért, és nemes emberhez illő mély erkölcsösségéért: a főiskolának lesz oka örülni, hogy ilyen ember él kebelében; hazájának, a nemes Magyarországnak pedig szerencsekívánatait küldi hozzá.”³⁶

Az újévi beszédnek külön alcíme van: a törökökön aratott győzelmekről kell szólnia.³⁷

Eperjessy a rétor kötelező antik példával kezdi: a régiek mennyire örvendeztek minden csekélységnek, ha jó jelnek vehették.

Következik a béke dicsérete egy újlatin költő, Baptista Mantuanus idézetével alátámasztva, majd a vallás és az iskola dicsérete.

Hát persze a strasszburgi iskolának minden dicséret kijár. A javak forrása, az arsok és disciplinák officinája, a tisztesség és erények otthona. Isten megvédte a múlt évben is minden rossztól, de a városi magistratus is otthont adott neki, minden gondtól távol tartotta.

Nagy öröm volt aztán a város különféle népünnepélyein résztvenni: a rubigaliákon, a florialiákon és a vinaliákon,³⁸ sőt az Úr parancsából a zsidók a hetek ünnepét és a sátoros ünnepeket is megrendezték.

Aztán áttér tulajdonképeni tárgyára, a nagy győzelemre, melyet a keresztény seregek Magyarországon a török felett arattak. Öröm, kölcsönös üdvözlés, dicséret,

³⁶ Jo. Melcerus Eperieszy, Nob. Ungarus: quæm haud, uti spero, gravate audetis: et quia argumentum ad tractandum, nec loco, nec tempori, nec personæ parum conveniens delegit et quod talis ille est, ut propter pietatem singularem, ingenium præstans, discendi ardens studium, doctrinam præclaram, virtutes eximias nobilique dignas nemini non esse charus gaudet: habeat Academia de quo sibi gaudeat, patriæ ejus inclytæ Ungariæ gratuletur. Eperjessy nevét semmiféle irodalomtörténeti bibliográfia nem említi.

³⁷ Oratio de anno novo, et victoriis a Turca reportatis, scripta ac recitata a Joanne Melcero Eperieszy Nobili Ungaro.

³⁸ Rubigalia, floralia, vinalia sua Ethnica habuerunt: sunt Domini de voluntate ac mandato Septimanalia et Scenopægia reli[gio]se a Judæis celebrata. (573. l.)

ünneplés fakadt belőle; felserkenti, lánggra lobbantja még az alvókat is az ilyen hír.

Eperjessy szívesen vállalta, hogy erről beszéljen, hiszen ha a jelenlevő közönség is kívánja, hogy ilyen viharok ne érijék földjüket, mennyivel inkább ő, a magyar ember!

Ovidius jut eszébe, ki hazájáról oly szépen írt a Fastiban és a Tristiában, mert még a honvágynak is antik ruhát kell keresni:

Omne solum forti patria est, ut piscibus aequor,
Ut volucris vacuo quicquid in orbe patet.

Mert az ember lelke a hazában marad és ott van honn igazán:

Nescio qua natale solum dulcedine cunctos
Ducit, et immemores non sinit esse sui.

S akkor, mint a retorikai inventio műveletéhez illik, az ókor híres vereségeinek, illetve győzelmeinek példatárát hordja össze s eljut Tamerlánhoz, aki Bajazid szultánt verte meg. Majd szemlét tart a török előnyomulása fölött, elsorolja ázsiai, afrikai, görögországi hódításait.

„Hát Magyarországnak, mondom, Magyarországnak, drága hazámnak hányszor és mennyi kárt okozott ez a szörnyű ellenség?” Zsigmondot Bajazid, II. Lászlót Várnánál Amurát verte le, miután három nap és három éjjel harcolt vele. Majd jön Belgrád, Buda, Esztergom, Pécs, Valkó, Soklyós, Fehérvár, a koronázás és a királyok nemes sírhelye, Visegrád, Gyula, Sziget, Palota, Tibanum (Divény?), Tessenum!

A Duna és a Száva vértől piroslott. Vérszemet kapva, a törökök már gazdagabb országok felé kezdtek pislogni, hogy kiszívják azok véréit is, előre örültek a rablás, gyújtogatás, a szüzek gyalázása és a pusztítások gyönyöreinek, míg aztán az Úristen a győzelmek sorozatát adta a keresztény seregeknek.

Erre következik az ellenkép: a keresztény győzelmek

sorozatának ismertetése. Kezdődik Bouillon Gottfrieddal, ki Nicea szultánján, Szolimánon aratta fényes győzelmeit. „Nagy győzelem volt az, melyet Hunyadi János öt ízben aratott a Belgrádnál egybegyűlt törökökön; őket egészen tönkre verte, az anatóliai basát 30.000 emberével együtt levágta. Nagy volt az a győzelem, mellyel Corvin Mátyás, Magyarország királya a törökök nagyszámú seregét megfutamította, Mohammedet, minden poggyászatát megfosztva, kikergette.” Majd a tengeri Echinadáknál vívott győzelem után következik a hosszú hadjárat sikereinek elsorolása: Auersberger, Eggenberg, Rhederer vezetése alatt Sziszeknél 4.000 magyar vert meg 20.000 törököt. Ugyanezen évben Fejérvárott 8.000 magyar és német 20.000 törököt kaszabolt le, s itt a válogatott gyalogosokból és a handzsárokkal, íjjal, hosszú ágyúkkal felszerelt janicsárokból 5000-et vesztett a török. „És nem csodálatos-e, hogy báró Tieffenbach Frigyes és Báthory István vezérlete alatt Füleknél úgy vertek meg 18.000 törököt, hogy a keresztények közül csupán hárman estek el és tizen sebesültek meg? Füleket elfoglalták, Divinyt, Hamascumot (?), Szécsényt és más erődített helyet a törökök elhagyták és a keresztények kezükbe kerítették. S ezenfelül nemde, Rhederer Menyhért vezérlete alatt 1300 lovas 6000 törököt vágott le és számos foglyot, köztük 3000 keresztény gyermeket, kit a törökök már el akartak hurcolni, kiszabadított!”

De hogy mondja el mindezt? Úgy tesz inkább, mint a festők, kik csatajeleneteket ábrázolva, egyeseknek csak a fejét, másoknak a lábát festik a képre, hogy a sokaság látszatát keltsék. Ezért csak futva megy végig a többi győzelmeken: Nógrád, Szécsény, Babocsa, Szabatka... Zamojszki 30.000 tatárból álló sereget zúz össze Oláhországban, alig 8000 tud elmenekülni. És ki ne hallott volna az Esztergom alatti győzelmekről, Visegrádról, Zsigmond erdélyi fejedelem sikereiről, ki Temesvárnál Bega basát tönkre silányította, majd Szinán basát futamította meg? „Nagy, nagy dolgok ezek, Hallgatóim, különös dolgok, ritka dolgok: és Isten csodálatos jóságát és

kegyelmét kell bennük minden hálás és jámbor léleknek felismerni, fennszóval hirdetni, írásban ünnepelni."

Eperjessy magyar lelke azonban nem elégszik meg győzelmi örömének kifejezésével. Érzi, el kell hogy sírja itt, az idegen és sokszor érzéketlen külföld előtt honfitársainak szomorú sorsát. Olyan retorikát ad a strassburgiaknak és a fiatal birodalmi báróknak, ami a leghatásosabb: a megrázó tények egyszerű elmondásával jobban kaphatta meg a lelkeket, mintha Cicero mindenféle fogását alkalmazta volna. (Bár a száanalomkeltés is a retorika eszközei közé tartozik.)

Fájdalmas volt nézni ennek a szép országnak a romlását, — mondja — látni, hogy amit az ember örökölt, vagy verejtékes munkával szerzett, az ellenség prédájává válik. A szegény magyarokon kívül a karintiaiak, krajnaiak, stájerok és mások is tanúi ennek a sok szenvedésnek.

Az embereknek a szabadság a legnagyobb kincsük és csak a lelkükkel együtt hajlandók elveszteni: a kutyánál és kigyónál is rosszabbnak tartják és gyűlölik a szolgaságot. De a szegény magyarok a legnagyobb nyomorúságnak tekintik, sőt elviselhetetlen szégyennek, hogy a tisztátalan gazoknak és zsarnokoknak kénytelenek szolgálni. Nincs nagyobb baj a fogságnál, idegen vágyak játékaik lesznek az emberek. A legméltatlanabb dolgokat kell elviselniök, és sokan, akik nem bírják ki, a halált választják. „Ezt szenvedték el s hozzá a legkeményebbet a magyarok és más keresztények: bilincsekbe verve, hátukra csavart kézzel mint marhákat hajtották el s a legkeményebb munkára adták el, s naponta ostorral verik őket; úgy bánnak velük, hogy élve holtak. — Egyiptomban, a babiloni fogságban, asszír bilincsekben pokol az életük.

Semmi sem oly kedves az embernek, mint a gyermeke. Még az állatok is dühösen védik kölykeiket. „Mit véljünk hát azoknak a lelki állapotáról, akik kedves gyermekeiket kettéhasítani, vagy a kerítésre felaggatni, vagy szomorú rabságra vinni látják, ahol Krisztus urunkkal

és Megváltónkkal a kereszténységben kötött szövetségük-ről lemondatták őket, hitüket megtagadtatták velük és a szentségtelen Mohamet hitére eskettetik őket, hogy a legbűnösebb libidóknak szolgáljanak, s olyan szolgálatra használják őket, hogy jámbor és szemérmes fülek előtt elmondani sem lehet!"

Nem ritkán a keresztény fegyvereket saját szívünk ellen fordítják. Elmondja Eperjessy, hogy nevelnek a törökök janicsárokat az elfogott gyermekekből. „Ha ezek-től [a törököktől] megszabadulunk, hogyne örülne lel-künk? Üdvözljük azokat [a magyarokat], akiknek azelőtt még a lélekzési lehetőség sem volt megengedve!"

Erre aztán újra elmondja, milyen szolgálatot tett Hunyadi János, mikor 15.000 emberrel megvert 20.000 törököt a Vaskapunál s a Moravánál 10.000 lovassal 30.000 törököt levágott egy éjjel. S újra következik a dicsőséges hadvezérek névsora, kik között ott szerepelnek a török háborúk addigi hősei: Svendi, Zrínyi, Batthyány, Ruber, Miksa és Mátyás főhercegek, Zsigmond erdélyi fejedelem, Medici János és Mansfeld Károly, Nádasdy, Báthory, Pálffy, Auersberg, Tieffenbach. Mindezek megmutatták, hogy Krisztus szolgálatát, a haza szabadságát, a közjót többre kell tartani, mint saját biztonságukat. Megmutatták, hogy meg lehet verni a törököt, csak egyes-ség lenne a keresztény fejedelmek között, hiszen a török mindig ellenségei egyenetlenségéből lett naggyá. Ím Szolimán Fehérvárat V. Károly és I. Ferenc ellenségeskedése miatt tudta csak elfoglalni. Homeros egy sorának idézésével és a szokásos üdvözlésekkel, újévi jókívánságokkal zárja le a beszédet Eperjessy János Menyhért.

Eperjessy esete azonos többi honfitársaiéval: a retorikai feladat mélyebb érzelmeket mozgat meg benne, s nemzete hősiességének és szenvedésének pátozából méríti a lendületet és tartalmat, hogy külföldi közönségét meghódítsa, szájalomra keltse nemzete iránt, segítő harcra buzdítsa. Érdekesen tükrözik vissza e beszédben is a nemzeti öntudat heroikus vonása: erkölcsi bátorságot a dicső mult nagyjai adnak a küzdő magyarnak. De a

nemzeti elkülönülés ez időben még nem megy odáig, hogy a császári vezéreket kirekessze a névsorból, Tieffenbach és ecsedi Báthory István egymás mellett állnak, mint a való életben is egymás mellett küzdöttek.

5. UNGNÁD ANDRAS.

Ezt a fegyverbarátsági érzést, melynek ugyan megvolt az ellenszámlája is otthon az idegen betelepедéstől szenvedő magyarok között, a birodalmi környezet is erősítette a magyar szónokokban.

Sőt a magyar pátosz erős visszhangra is talált ebben az idegen környezetben. 1598 februárjában, mikor már Eperjessy aligha volt Strasszburgban, Ungnád András tartja az újévi beszédet és Ungnád Dávidnak, a bécsi haditanács elnökének, a néhai egri főkapitány unokatestvérének ez a fia talán még tüzeesebb hangon buzdít a török elleni háborúra és még nagyobb száналommal és realizmussal festi a magyarok szenvedéseit mint Eperjessy, kinek a hatását azonban jól érezzük beszédében.³⁹

Ungnád András talán maga is ott volt Esztergom alatt apjával, mikor Balassi Bálint a Víziváros sáncai alatt összeroskadt, török golyótól találva. Maga is sok mindent hallott apjától a magyarországi hadjáratról, melyet éppen Ungnád Dávid vezetett. Így félig-meddig ő is azonosította magát a magyarok ügyével, hiszen unokaöccse, Losonczy Anna férje, egri főkapitány és horvát bán volt valamikor! Különben az egész végbeli magyar katonaság ügyei az ő kezében futottak össze. Ő pártolta például Bécsben Balassi Bálintot, mikor a selmeciekkel meggyült a baja. Illésházy nem éppen hízelgően nyilatkozik róla naplójában: részegesnek, a katonai tudományokban járatlannak mondja.

Ungnád András tehát újévi beszédében beszámol az előző évi éhínségről, dögvésről, háborúkról, s mint ren-

³⁹ Secundus Tomus. 1611; 794. l.

desen szokták, az égi jelekre is kiterjeszkedik: 1598-ban három fogyatkozás lesz! A figyelem egészen Magyarországra terelődik: Ungnád András is ismeri a magyar történelmi misszió fogalmát: „S ki ne látná, — mondja — milyen sors jutott ki Magyarországnak, mondom Magyarországnak, mely a keresztényekért 1415 óta hosszú éveken át, magát mintegy pajzsként a török zsarnok elé vetette, mely erővel, tűzzel-vassal támadt rá és valóban nagyon is méltó arra, hogy kiki ne csupán pénzzel és segítséggel védelmezze, hanem dicsőítéssel, hirdetéssel, írással, maradandó emlékekkel is díszítse.”

Valóban, ekkor még tudnak Magyarország érdemeiről a nagy birodalomban.

A szónoki hatást Ungnád ezután egy kontraszt-fogástól várja: lefesti a tejjel-mézzel folyó országot és szembe állítja vele a nyomort, amibe a török süllyesztette. Minden megvan itt bőven, ami kell a boldogsághoz. Szántóföldek, hegyek, folyók, legelők, minden, ami a termeléshez és tenyésztéshez szükséges. Éghajlata mérsékelt, alkalmas a hadviselésre, viszont nehezen megtámadható — ime a magyar természeti egység első megfogalmazása egy osztrák báró tollán — viszont könnyű kivinni az országból a csapatokat. De hírneve nem annyira a természet áldásaiból ered, mint vallásos érzületéből, alkotmányának és törvényeinek kiválóságából, az erős férfiak bőségéből és hőstetteiből.

Magyarországon a termékeny föld mindent megterem önmagától: „ahol finom lisztet őrölnek, búzát aratnak, ugyanaz a föld gyümölcsöt is terem és az állatoknak is élelmet. Amit Cicero Ázsia egyes vidékeiről mond, hogy minden földnél gazdagabbak, azt erről az országról is el lehet mondani. Az arany, az ezüst, amit másutt nagynehezen ásnak ki a földből, itt úton-útfélen terem (!). Ebben nincs hátrább Perunál és Cuscánál, Asturiánál, Gallicianál és Lusitániánál. A Száva, Dráva, Duna, Tisza mint valami fal veszi körül. Van olyan folyóvíz, ahol a bedobott vas néhány nap múlva rézzé változik. (Ezért a

csodaért járja be Montesquieu egy évszázad múlva a magyar Felvidéket.)

De mit csinált a háború ebből az országból! „Micsoda nyomor, micsoda inség, milyen nehézség pénzben és más mindenben, milyen zűrzavar! És ime: a magyarok megnyit szenvedtek, s mégse gondolnak arra, hogy kivándoroljanak hazájukból.”

Következik Magyarország véres története: futólag emlegeti a parasztháborúkat, midőn Gakelius György (elírás: Zakel vagyis Székely-Dózsa Györgyből), emberei 600 urat megöltek és az Acephalus testvéreket (?). Majd kezdődik a martírium Batto és Kaidan (!) tatárjaival, Nikápoly, Várna, Mohács: Ferdinánd alatt Hassa és Pareltus (?) pusztították az országot. Belgrád, Buda, Esztergom, Székesfehérvár, Visegrád, Sziget, Palota, Győr, Eger kezükbe esett. De magyar földön a hadi szolgálatban jártas vezérek támadtak, kik megvédték a hatalmas ellenség ellen ezt a gyönyörű és nemes országot, mely nem akar elfajulni őseitől és elállni a vallás és a haza szabadságának védelmétől.

Nagy hőstetteket vittek végbe Salamon alatt a kúnok és a csehek (!) ellen, II. Géza alatt a németek ellen, III. István alatt Velence és Mánuel császár ellen, II. Endre alatt a babiloni szultán ellen, V. István alatt a bolgárok és mysiusok (?) ellen, I. Lajos alatt a moldvaiak és rutének ellen. A mi időnkben Hunyadi Corvin János Belgrádnál, Mátyás Jajcánál verte a törököt s azóta is a győzelmek sorozatát aratták a magyarok Fehérvár, Nógrád, Szécsény, Babocsa, Szabatka, Tokaj, Tata, Veszprém alatt. (Itt a hadvezérek névsora is majdnem ugyanaz, mint Eperjessynél.) Magyarországról is azt lehet mondani, amit Karthágóról:

Satius esse nihil de illa, quam pauca.

Imádkozzunk tehát mindnyájan Istenhez, hogy védje meg a török ellen!

Elgondolkoztató ez a lelkes beszéd egy osztrák báró szájából. Látható, hogy ebben az időben a magyar védő-

bástya már igazán annak számított az egész nyugati köz-tudatban, különösen a szomszédos Ausztriában. Ungrád Dávid fia annyi lelkesedéssel és szánalommal szól a magyar hőstettekről, oly részletesen ismerte a magyar történelmet, hogy szinte magyarnak érezzük. Ebben persze nem csekély érdeme lehet apjának, de talán Eperjessynek is, aki még együtt lehetett vele a korábbi években.

A magyarok iránti lelkesedés, a magyar sorssal szemben érzett keresztény közösségi érzés a tetőpontját érte el Strasszбургban 1598 júliusában, a győri diadal után. A rektor, ki ekkor Marbach Fülöp teológiai professzor volt, persze Győr elfoglalásában Isten különös közbelépését látja s mindenütt a csodát keresi. A holdat felhő takarta el, a kutyák ugatásának hangját más irányba hajtotta a szél, a nagy ágyúkat nem tudták a törökök használni, mindez nem csodálatos-e? Küldönc hozta a nagy hírt, a városi tanács „hihetetlen gyönyörűségtől olvadozott”, a templomokban a szószékről prédikáltak a népnek a keresztények dicsőségét s az akadémia is ki akarta venni részét a nagy ünneplésből.⁴⁰

Ezért a brtnicai Waldstein Zdenko bárót, Ungersperg és Bodowitz urát, tehát egy cseh főurat kértek fel arra, hogy verses panegirikus formában magasztalja a nagy keresztény győzelmet. A diák verselményét különben Langius Miklós, koszorús költő (poeta laureatus) ellenőrizte és támogatta.

A terjedelmes *Carmen de Jaurino recuperato*, mely külön kiadásban is megjelent,⁴¹ már nagygigényű humanista alkotás, ahol megvan a mitológiai apparátus is, mint afféle hőskölteményben.

A költő Rudolf császár magasztalásával kezdi, majd halljuk a török győzelmek sorát, hogyan foglalták el Győrt és Egert, hogyan készültek Bécs megtámadására.

Ez egyúttal megérteti velünk, miért volt olyan nagy

⁴⁰ U. o. 900. l.

⁴¹ L. Apponyi: Hungarica. Juniusnál: Orationum... Sec. Tomus, 903. l.

a lelkesedés a birodalomban: már attól tartottak, hogy a császárváros is zsákmányul esik a török terjeszkedésnek.

Kapunk seregszámlát mindkét oldalról. Az Egyház imádkozik Istenhez, Isten megkönyörül a penitenciát tartó embereken. Leküldi az Égből Nemezist, aki lehordja és megfenyegeti a Bécs ostromára készülő törököket. Nagy zivatart bocsát rájuk, ami megzavarja, sőt bágyadsággal sujtja őket, miért is elhanyagolják a hadi előkészületeket. Theobule nimfa pedig Schwartzenbergnél jelenik meg s felvilágosítja a helyzetről. Schwartzenberg is szemlét tart serege felett, ott vannak a magyar gyalogosok és jórúhás legények, Mars legbiztosabb sarjadedái (915. l.):

Hos sequitur nimbus peditum, tunicataque turba
Pubis Pannonicae, Martis certissima proles
Non hi Sarmaticas poscebant Gesa sagittas:
Sed quae flammivomos edunt cum pulvere bombos
Tormenta, et rabidum sclopeta rotantia plumbum.

Tehát immár nem kellett nekik az íj, hanem csak puska és ágyú! A vezérek között a kilencedik helyen áll az erős Pálfi. Ezután leírja a költő az ostrom részleteit: hogyan homályosodott el a hold, hogyan kerekedett szél Schwartzenberg imájára, mely a vártól elfordította az ugató kutyák hangját s így teljes volt a meglepetés. A kaput petárdával felrobbantották, a magyarok beözönlöttek a városba, majd eloszlottak, ki jobbra, ki balra, végül a lovasok nyomultak be. A csata fellángol, ide-oda inog, de Bellona kétségbeejti a törököket. A támadók a várost elfoglalják, mire a törökök felrobbantják önmagukat. Megadás, gratuláció következik és Fama útnak indul, hogy hírül vigye a nagy győzelmet.

Mindez azonban nem elég. Ungnád András is megszólal és hatalmas szónoklatot vág ki, melyben újra elmondja a magyarok rettenetes szenvedéseit, részben Eperjessy szavaival, részben újabb részletekkel bővíve.

Sok ókori példával elmélkedik a várfalak értékéről s ezt az alkalmat használja fel arra, hogy a magyar

krónikából idézze Strasszburg etimológiai mondáját: Argentoratumot azért hívják Strassburgnak, mert Attila leromboltatta várfalait, hogy mindenki átjárhasson rajta. Ezt a fantasztikus históriát tudomásom szerint maga Kézai eszelte ki — épúgy mint a Buda alapítása körüli testvérgyilkossági mendemondát — s a magyar forrásból terjedt el külföldön, mióta Thuróczi krónikája ismertté tette. Találkozunk vele másutt is Junius növénydekeinek beszédeiben, így említi a braunschweigi Rheden Erik.⁴² Láthatólag izgatta a strassburgiakat Kézai etimológiai találmánya.

Ungnád András aztán Eperjessy szavaival leírja a magyar foglyok szenvedéseit. És azokra, kik otthon maradtak, tán jobb sors várt? „Ismertem egyeseket, akik a törököt kívánták urukul — Ungnád nem mondja, németek vagy magyarok voltak-e ezek — kik a török uralmát méltányosabbnak és jobbnak találták mint sokakét, kik Krisztus nevét viselik.” De ezek nem ismerik a török ígát. A törökök szörnyű adókat hajtanak be kiméletlenül: élők, épületek, ajtók, férfiak száma szerint vetik ki, s az örökségből azt veszik el, amit akarnak. A fiúgyermekeket a „turpis Venus” céljaira viszik el, vagy janicsárokat gyártanak belőlük, míg a lányokat a szülők, az asszonyok a férj szemeláttára fertőzik meg, s mindent hallgatva kell tűrniök. A fogságba esett nemest úgy megzsarolják, hogy többé talpra állni nem tud. A nép templom, iskola, főiskola nélkül tengődik.

Minden mondat után a refrén: „ott tán jobb neked élni?”

Kissé meglep bennünket aztán ez a megjegyzés: „Szégyellem magamat miattad Nagy Károly, ki harminc éven át a szászokkal háborút viseltél semmi más okból, mint hogy elvetve a babonát, az igaz Istent tiszteljék. Megvíván Budát Magyarországon, hogy a keresztény vallást elterjesszed, nem követeltél mást, mint hogy a

⁴² U. o. 1439. l.

bálványokat elvetve, Krisztust magasztalják és tisztelik.”

Azzal az állítással, hogy a magyarokat Nagy Károly térítette a keresztény hitre, már Révay Péternél is találkoztunk, sőt Centuriáiban megismétli ezt a tételt. Ezt úgy kell értenünk, hogy mivel a magyar elmélet szerint a magyarok és húnok azonosak, s mivel az avarok is mint húnok szerepelnek a középkori forrásokban, Nagy Károly pedig az avarokat leigázta, tehát ő volt a magyarok első térítője. A jó Ungnád András pedig azzal bővítette ki ezt a hagyományt, hogy Budára is elviszi Nagy Károlyt hódítónak! (939. l.) A szegyenkezés természetesen nem Nagy Károlynak szól, hanem saját korának, mely ennyi szenvedés láttára sem mozdul meg a magyarok segítségére.

A beszéd hátralevő részében megkapjuk megint a magyar hőstettek és magyar föld hőseinek ismert listáját és az ostrom rövid leírását.

*

* *

Sturm János iskolájának szelleme erősen érvényesült tehát magyarjaink képzésében. Valamennyien buzgó lutheránus családból származtak és kevés ingadozással — Révay és Thurzó is katolizáltak átmenetileg éltükben — a lutheri vallásban haltak is meg. De ami a fő eredmény, megkapták az álmodott cicerói eloquentiát, végig élték a humanisták idilljét, eljátszották Cicerót, megismerték életét, dicsérték a nagy mestert és az ő módján bele-belekóstolgattak az ókor filozófusaiba s itt-ott egy-egy görög szót, egy-egy görög idézetet is képesek voltak beleírni szónoklataiba.

Átböngésztem Junius Menyhért tanítványainak vastag köteteit. Valamennyin érzik az iskolaalapító Sturm János ciceroniánus szelleme, mindegyik beszéd jó latin-ságra vall — bár bizonyos, hogy átfésülte valamennyit a mester — de mindegyiken rajta az iskolaszag. Csak a magyarok darabjain érzik, hogy számukra ez a szereplés

több volt, mint retorikai gyakorlat: ők hazájuk nemesi és harcias szellemét, koruk hivatásérzetét képviselik a sok előkelő német és lengyel báró között.

Junius Menyhért iskolájában a magyarok a való élet pártosát jelentik. Régi tapasztalat, hogy a magyar külföldön kétszeresen magyarnak érzi magát: Révay Péter, Balassi Zsigmond, Eperjessy János Menyhért ott a meszeségben hazájuknak olyan tudatos képviselői lettek, mint amilyenek idehaza talán sohasem voltak. Sőt az osztrák Ungnád András báró is kapott valamit ebből a magyar pártosból, hiszen apja is tevékenyen működött a bástya védelmében.

A strassburgi példa kitűnően mutatja, hogyan nevelődtek a magyar ifjak a külföldi egyetemeken. Az oktatás, melyben például Balassi Bálint és öccse Ferenc Nürnbergben részesült, lényegében aligha lehetett más, mint az a retorikai és dialektikai képzés, amin pár évtized múlva honfitársaik Strasszburgban átestek.

6. A FRANCIA NYELVMESTER.

Úgy látszik azonban, a magyar ifjak nemcsak a klasszikus nyelvek eltanulása kedvéért mentek olyan messze hazájuktól.

Már a XVI. század végén van tanúbizonyságunk arra, hogy magyar főúr a francia nyelvet is igyekezett elsajátítani.

A francia nyelv németországi elterjesztésének egyik első, legrégebbi képviselője: az orléans-i születésű Garnier Philippe nyelvmester. Nyelvtanokat, beszédgyakorlatokat írt és tanított is a francia nyelvet a német főiskolákon. Összesen tizenkét évet töltött a különféle német városokban, tanított Strasszburgban, Giessenben és Lipcsében. 1607-ben V. Lajos fejedelem francia nyelvi tanszéket alapított Giessenben s azt Garnier kapta meg. 1611. szeptember 1-én már francia nyelven tettek doktori vizsgát Giessenben s ez is Garnier érdeme lehetett.

Brunot nagy nyelvtörténetében olvassuk, hogy 1598-ban Garnier egy francia nyelvtankönyvet adott ki, melyet négy nemesúrnak ajánlott: egyikük ugyanaz a Waldstein Zdenko báró, aki a *Carmen de Jaurino recuperato*-ban zengedezte a magyarok dicsőségét, a másik Ungnád András báró, aki két ízben magasztalta a magyarok hőstetteit, a harmadik egy lengyel úr, Lescinius Rafael, kinek nevét szintén ismerjük Junius gyűjteményeiből, végül a negyedik egy magyar nemesúr: Thurzó Kristóf, kinek strassburgi tartózkodásáról csak ebből a könyvből van tudomásunk.

Ime Brunot szerint a címlap: sajtóhibáival együtt: „Illustribus et Generosis Dominis D. Zdenkoni Brtnicensi L. Baroni à Waldstein: Domino in Ungersberg et Budouitz: Brtnicij haeredi, etc. D. Raphaeli Lescinio: Lessni, Goluchowi, Straw, Paronowi, Padhaicza, etc. Dn. Palatinidi Brestensi Curauiens. D. Andreae Ungnadiol. Baroni in Sonnegk etc. D. Christophoro Thurzoni de Berhlehe Fulva, comiti Scepusiensi, L. Baroni Bamoczy, Smtantae, Galgoczy: Dno in Themetum et Ruhno: Dominis suis clementibus. S. P. D. (Argentorati, Ant. Bertramus 1598.)”⁴³

Thurzó praedicatumai közül könnyen kijavíthatjuk Bethlenfalvát, Bajmóczot, Rudnót és Temetvényt. Tudjuk, hogy ő Szepes föld örökös ura, arany-sarkantyús vitéz és királyi kamarás volt. 1603-ban Bocskay híve lett és 31 éves korában, 1614-ben halt meg. Mikor tehát Strassburgban franciát tanult, csak 15 éves volt s éppen ezért még bajosan szerepelhetett Junius Menyhért szónoki bajnokságain. De hogy ő is tanult az akadémián, azt a többi három név bizonyítja, hiszen ugyanezek szerepelnek a győri diadal évében, Junius beszédgyűjteményében.

⁴³ Brunot: Histoire de la langue française V. 299. Garnier szerepéről ugyanott 283. l. V. ö. Behrens kritikáját Z. f. fr. Spr. u. Lit. 1904, XXVII. Ref. u. Rez. (Voretzsch könyvével kapcsolatban). Továbbá E. Stengel: Chronologisches Verzeichniss franz. Grammatiken, Oppeln, 1890.

Sajnos a könyv nem áll rendelkezésemre s így nem tudom megállapítani, milyen részt szánt Garnier mester protektorainak a grammatika kiadásánál és mennyire vette tekintetbe magyar, cseh, lengyel és német anyanyelvüket.

Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy ugyancsak Strasszburgban, 1620-ban adta ki Garnier egy társalgókönyvét is, ahol latinul, franciául, olaszul és németül tanítja gyakorlati nyelvismeretekre az olvasót. Afféle utazási társalgókönyv ez, az élő nyelv tanítására készült. Utazás, megszállás, étkezés, „jeu de paume” folyik le szemünk előtt igen élénk és mulatságos formában, összezördülésekkel, sértődésekkel tarkítva: Ennek a könyvnek a harmadik kiadása a budapesti egyetemi könyvtárban is megvan (Ha 1024.), egy „utolsó” javított kiadást (Lugd. Batavorum, Elsevir 1648.) meg a Nemzeti Múzeum őriz (Polygl. 288.) Az előbbi címlapja:

Philippi Garnieri Aurelianensis Galli Linguae Francicae Professoris ordinarii quondam in celebri Giessensi Academia, nunc in incluta Lipsensi. Gemmulae Gallicae linguae Latinè, Gallicè, Italicè et Germanicè, ita adornatae ut exinde facili ac jucundo quopiam labore lingua Gallica et Italica addisci queant, Nunc tertium emissae, auctae emendataeque Argentorati. Impensis Haeredum Lazari Zetzneri MDCXX.

Az egyetemi könyvtárban őrzött példányt bejegyzése szerint egy Koszó Egyed nevű ágostonrendi szerzetes használta. (Ad usum fr. Aegidij Kozoo, Ord. Erem. S. P. Augni).

Garnier könyve tehát ad oculos demonstrálja, hogy a magyar ifjak nemcsak a latin nyelv kedvéért mentek Strasszburgba, hanem az ottani tartózkodást felhasználták a francia nyelv eltanulására is. A gazdag Thurzó Kristóf pedig a másik három úrral együtt még pénzzel is segíthette a francia tanárt nyelvkönyvének kiadásában.

Mindenesetre érdekes, hogy a legrégebbi németországi francia nyelvtan létrejötté körül egy lengyel, egy cseh, egy osztrák és egy magyar nemesúr is érdemeket szerez-

tek; akár anyagi támogatással, akár azzal, hogy unszolták mesterüket a nyelvtan megírására.

Garnier nyelvtana az első előjele annak a nagy európai műveltségi hatásnak, amit később a francia nyelv középeurópai elterjedése magával vitt a legtávolabbi országokba is.

TARTALOM

1. A strasszburgi akadémia	3 (345)
2. Révay Péter	9 (351)
3. Balassi Zsigmond	22 (364)
4. Eperjessy János Menyhért	37 (379)
5. Ungnád András	45 (387)
6. A francia nyelvmester	52 (394)

ERTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL

A XXV. kötet tartalma:

1. *Förster Aurél*: Az aristotelesi ú. n. Parva Naturalia szerkezete és keletkezése.
2. *Petrovics Elek*: Jegyzetek művészetünk történetéhez a XIX. század első felében.
3. *Zsirai Miklós*: Az obi-ugor igekötők.
4. *Melich János*: Latinbetűs helyesírásunk eredete.
5. *Moravcsik Gyula*: A Magyar Szent Korona görög feliratai.
6. *Alszeghy Zsolt*: A XVII. század magyar lírai költészete.
7. *Szidarovszky János*: Újabb elméletek az indogermán nyhangokról.
8. *Brisits Frigyes*: Vörösmarty Mihály és az Akadémia.
9. *Csekey Ferenc*: Liszt Ferenc származása és hazafisága.
10. *Mészöly Gedeon*: Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje.
11. *Gyomlay Gyula*: Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettős verssoraiban.
12. *Förster Aurél*: A filológia fogalma.

A XXVI. kötetből megjelent:

1. *Zlinszky Aladár*: Petőfi és a zseni-elmélet.
2. *Laziczius Gyula*: Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések.
3. *Ivánka Endre*: Szent Gellért görög műveltségének problémája.
4. *Gáldi László*: Az erdélyi román nyelvújítás.
5. *Eckhardt Sándor*: Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban.